

Ж.П.ТИМЧЕНКО

**ТРУДЯЩІ
ЖІНКИ
В БОРОТЬБІ
ЗА ВЛАДУ
РАД
НА УКРАЇНІ**

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Ж. П. ТИМЧЕНКО

**ТРУДЯЩІ
ЖІНКИ
В БОРОТЬБІ
ЗА ВЛАДУ
РАД
НА УКРАЇНІ**

(1917 — 1920 рр.)

НАУКОВА
ДУМКА

КНІВ 1966

У книзі на основі архівних матеріалів, спогадів учасників революційних подій, публікацій і документів показана участь жінок у Великій Жовтневій соціалістичній революції та захисті її завоювань у роки громадянської війни. В книзі розкрито багатогранну і копітку роботу Комуністичної партії у справі виховання жінок і залучення їх до громадського і політичного життя.

Книга розрахована на науковців, викладачів історії, студентів, пропагандистів та широкі кола читачів.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

кандидат історичних наук

А. П. ГРИЦЕНКО

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ

1-6-4

81-66

Одне з величезних завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції — розкріпачення жінок нашої країни від багатовікового гніту і надання їм рівних прав з чоловіками в усіх галузях державного, політичного, господарського і культурного життя. Вождь і засновник Радянської держави В. І. Ленін говорив, що у перші ж роки існування влада Рад «в одній з найвідсталіших країн Європи зробила для визволення жінки, для рівності її із «сильною» статтю стільки, скільки за 130 років не зробили всі разом передові, освічені, «демократичні» республіки всього світу»¹.

Тільки створена великим Леніним Комуністична партія вказала вірний шлях до визволення жіноцтва. При цьому вона виходила з марксистсько-ленінської теорії про те, що жіноче питання — це складова частина вчення про пролетарську революцію, її резерви і рушійні сили в боротьбі за встановлення і зміцнення диктатури пролетаріату, за побудову соціалізму і комунізму.

Марксистсько-ленінське вчення розглядає рівноправність жінки як велику соціальну проблему, що може бути розв'язана лише шляхом політичної, класової боротьби за побудову соціалістичного суспільства. «Для повного визволення жінки, — відзначав В. І. Ленін, — і для справжньої рівності її з чоловіком треба, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь в спільній продуктивній праці. Тоді жінка займатиме таке ж становище, як і чоловік»².

В. І. Ленін наголошував, що розкріпачення жінок можливе лише після знищення капіталістичного ладу, ліквідації приватної власності на землю, фабрики, заводи. «Цим і тільки цим, — підкреслював вождь пролетаріату, — відкривається шлях для повного і справжнього визволення жінки, визволення її від «домашнього рабства» шляхом переходу від дрібного поодинокого до-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 100.

² Там же, стор. 24.

машнього господарства до великого уступлення»³.

Ідучи вказаним В. І. Леніним шляхом, Комуністична партія організувала і згуртувала навколо своїх революційних лозунгів широкі маси жінок, які внесли свій гідний вклад у боротьбу за перемогу влади Рад, за зміцнення завоювань Жовтня в роки громадянської війни.

Питання боротьби трудящих мас за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та зміцнення її завоювань, як одному з найважливіших в радянській історіографії, присвячено багато праць. Серед них є ряд збірників спогадів і нарисів, брошур, статей, в яких в певній мірі висвітлюється революційна боротьба трудящих жінок нашої країни за перемогу влади Рад⁴. В основному вони написані безпосередніми учасниками подій 20—30-х років, коли Комуністична партія розгорнула величезну роботу по розкріпаченню жінок, для залучення їх до політичного й господарського життя, до участі в управлінні державою. Саме цим пояснюється

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 134.

⁴ Ф. Бархінна і В. Ефремов. Роботниця в забастовочному русі. М.—Л., 1931; Е. Блоніна. Борьба работниц за последние годы. Харьков, 1920; її ж. Очередные задачи по работе среди женщин. М., 1922; А. Борисов. Февральская и Октябрьская революции и работница. М.—Л., 1926; В. Быстрянский. Революция и женщина. Пг., 1920; Дочери революции. М., 1923; А. Иткина. Между двумя революциями. 1905—1917 гг. М.—Л., 1928; А. Коллонтай. Работница за год революции. М.—Пг., 1918; її ж. Работницы, крестьянки и Красный фронт. М., 1919; її ж. За три года. М., 1920; її ж. Из моей жизни и работы. Одесса, 1921; Р. Ковнатор. Женский вопрос в свете ленинизма. Харьков, 1926; П. Ф. Кудельн. Борьба за женский день. Л., 1928; С. Любимова. Октябрь и работница. М., 1932; П. Поспелов. Гражданская война и работница. М.—Л., 1925; М. Ратновский. На баррикадах Октября. М.—Л., 1927; К. Самойлова. Работница в Российской революции. Харьков, 1920; її ж. Что дала работница Советская власть. Харьков, 1920; її ж. Первый Всероссийский съезд и организация работниц. Харьков, 1920; її ж. Организация работниц — неотложная задача. Харьков, 1920; М. Скрыпник и И. Новокшенов. Памяти павших за Октябрь. М.—Л., 1927; С. Смидович. Работница и крестьянка в Октябрьской революции. М.—Л., 1927; Л. Сталь. Печать и женское коммунистическое движение. М.—Л., 1927; її ж. Чему учил В. И. Ленин работниц и крестьянок. М.—Л., 1929; Путь нашего роста. К 10-летию Первого Всесоюзного съезда работниц и крестьянок. М.—Л., 1929.

агітаційно-пропагандистський характер переважної більшості написаних в той час праць, автори яких головним чином висвітлюють значення Великого Жовтня для розкріпачення жінки. Діяльності місцевих більшовицьких організацій по залученню жінок до революційного руху і радянського будівництва в перші роки Радянської влади ці роботи не торкаються.

Окремо слід виділити кілька невеликих за обсягом брошур, присвячених участі трудящих жінок у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні⁵. Заслуговує на увагу виданий до п'ятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції збірник «Дочери Октябрю»⁶. Він складається із спогадів і нарисів, автори яких розкривають значення Великого Жовтня для ліквідації безправ'я жінок і залучення їх до громадсько-політичної діяльності. В ньому є цікаві факти про роботу I Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, окремих жінвідділів і делегатських зборів. На жаль, автори і упорядники збірника не наводять даних про кількісний склад жінок в рядах партії, в Радах України, у профспілкових і комсомольських організаціях, про участь їх у комуністичних суботниках, спеціальних кампаніях допомоги фронту. Відсутні в ньому також відомості про діяльність повітових і районних жінвідділів у 1920 р. Та незважаючи на це, багатий фактичний матеріал збірника являє великий пізнавальний інтерес для вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні.

Особливо багато праць, в яких досліджуються питання боротьби трудящих мас, в тому числі жінок, за перемогу Радянської влади, з'явилося в роки підготовки і святкування славних ювілеїв 40-річчя Великого Жовт-

⁵ В. Мойроча. Селянко, до тебе наше слово. Харків, 1920; М. Левкович. Жінка в революційній боротьбі та в громадянській війні на Україні. Харків, 1928; Л. Дмитрова. Що дала робітниці Жовтнева революція й Радянська влада. Книгоспілка, 1925; Ю. Ю. Есбе. Что дала Октябрьская революция женщине, «Червоный шлях»; А. Богат. Работница и крестьянка в Красной Армии. М., 1928; А. Федорова. Крымская работница и крестьянка в гражданской войне и советском строительстве. Крымгосиздат, 1928; Х. Гладкова. Селянка до революції і тепер. Харків, 1929.

⁶ Дочери Октябрю. Работницы и селянки Украины в дни Великой пролетарской революции 1917—1922 гг. Харьков, 1922.

ня і 40-річчя утворення Комуністичної партії України⁷. Серед праць, присвячених участі трудящих жінок у Великій Жовтневій соціалістичній революції, слід відзначити монографію В. Л. Більшай. Та, на жаль, автор в основному зупиняється на революційній боротьбі жінок Москви і Петрограда.

Багато цікавого з історії боротьби трудящих жінок за перемогу і зміцнення Радянської влади можна дізнатись з опублікованої останнім часом літератури мемуарного характеру⁸. До неї примикає збірник статей, нарисів та спогадів «У боях і в праці»⁹. В ньому наводяться яскраві факти про участь трудящих жінок в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади. Особливий інтерес в збірнику викликають спогади старих більшовичок Т. Кисельової, Т. Вишнівської, К. Зельдич, Л. Дашевської, Ц. Зоріної, К. Філатової, Г. Злобинської, які розповідають про активних учасниць революційного руху на Україні та власний життєвий шлях.

Проте в радянській історичній літературі ще немає праць, які б показали героїчну роль трудящих жінок у завоюванні і зміцненні влади Рад на Україні. Тимчасом узагальнення досвіду діяльності Комуністичної партії і Радянської держави по розкріпаченню жінки має велике теоретичне і практичне значення в сучасну революційну епоху, коли боротьба за рівноправність жінки знаходиться в центрі уваги міжнародного демократич-

⁷ Славные большевички. М., 1958; В. Бильшай, Решение женского вопроса в СССР. Госполитиздат, М., 1959; Е. Ю. Ка-стеллі. Жовтнева революція і розкріпачення жінки. — «Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького», т. XXVII. К., 1957, стор. 57—71; В. П. Иль-ичева. Победа Великого Октября и раскрепощение женщины. — «Научные записки Всесоюзного заочного финансового института». Выпуск второй. М., 1958, стор. 117—136; і і ж, Из истории работы Коммунистической партии среди трудящихся женщин в годы гражданской войны (1918—1920 гг.). — «Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской», т. 95, выпуск восьмой, 1961, стор. 325—354.

⁸ Женщины в революции. М., 1959; Участницы великого созидания. М., 1962; Всегда с вами. Сборник, посвященный 50-летию журнала «Работница». М., 1964; Правда, ставшая легендой. М., 1964; А. И. Иткина. Революционер, трибун, дипломат. Очерк жизни Александры Михайловны Коллонтай. М., 1964.

⁹ У боях і в праці. Розповіді про жінок України. К., 1960.

ного жіночого руху і посідає видне місце в загальній боротьбі народів за мир, свободу і демократію.

Враховуючи досягнення і недоліки праць попередників, використовуючи спогади активних діячів революційного руху на Україні, нові документальні джерела, автор даної роботи ставить перед собою завдання висвітлити участь трудящих жінок у підготовці та проведенні соціалістичної революції на Україні, у захисті її завоювань в роки громадянської війни. При цьому особливу увагу звертається на такі малодосліджені питання, як заходи Комуністичної партії по залученню жінок до революційного руху в 1917 р. та до радянського будівництва в 1920 р.

Автор вважає своїм приємним обов'язком висловити подяку активним учасникам Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні М. П. Бош, М. М. Скрипник, В. М. Лапіній, сестрам О. В., А. В. та Є. В. Есавам, Р. М. Лучанській, О. Н. Петровській, І. М. Ярослав, які своїми спогадами і цінними порадами допомогли відтворити обстановку тих часів та революційну боротьбу жіночих мас, відновити для історії імена багатьох жінок — активних борців за владу Рад на Україні.

І. УЧАСТЬ РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК У ПІДГОТОВЦІ І ПРОВЕДЕННІ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАР- ТІЇ ПО ЗАЛУЧЕННЮ ТРУДЯЩИХ ЖІНОК ДО МАСОВОГО РЕВОЛЮ- ЦІЙНОГО РУХУ

В. І. Ленін, Комуністична партія завжди надавали великого значення залученню трудящих жінок до активної участі в революційному русі. Особливої ваги набуло це питання в період боротьби більшовицької партії за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. В ході завоювання мас, звільнення їх з-під впливу угодовських партій постало завдання «відірвати широкі маси жінок міста і села від буржуазної, чисто капіталістичної «демократії», а також від меншовиків, есерів та інших «друзів народу» з інших опортуністичних партій і організацій»¹.

Більшовики розуміли, що для піднесення класової і політичної свідомості жінок загальної роботи, яка велася з масами, недостатньо. Необхідно було враховувати особливі умови праці, побуту робітниць, їх політичну і організаційну відсталість, викликану їх пригнобленим становищем у царській Росії. Тимчасовий уряд, що прийшов до влади в результаті перемоги Лютневої революції, формально проголосивши політичну рівноправність жінок з чоловіками, фактично продовжував щодо них реакційну політику царизму. Як і раніше, за однакової чоловіком працю жінка одержувала значно меншу платню, що давало можливість буржуазії ще нижче оплачувати працю чоловіків. Міністерство праці Тимчасового уряду, очолюване соціалістом Скобелевим, видало за-

¹ К. Цеткин. Заветы Ленина женщинам всего мира. М., 1958, стор. 7.

кон про трудовий договір, у параграфі 4-му якого говорилось, що чоловік має право розірвати трудовий договір, який уклала його дружина — робітниця або службовка, коли цього вимагають інтереси сім'ї або інші важливі обставини.

Тяжкими були умови праці жінок-робітниць. Зайняті на виробництві з ранку до ночі, вони одержували копійки. Звертаючись за допомогою до газети київських більшовиків «Голос социал-демократа», робітниці Демієвського заводу по виготовленню сухарів писали: «Працює нас 50 жінок на дві зміни, тобто кожна зміна працює 12 годин... Вчасно платні ніколи не одержуємо. Протяги страшні. ...Майже всі ми солдатки, становище безвихідне. Товариші! Згляньтесь на нас і наших дітей і захистіть нас, слабких жінок...»²

Наполеглива боротьба робітничого класу примусила буржуазний Тимчасовий уряд 9 вересня 1917 р. видати закон «Про обмеження нічної праці жінок і підлітків віком до 17 років». В ньому говорилося, що підлітки до 17 років і жінки не можуть бути зайняті роботою між 9 годиною вечора і 5 годиною ранку (при одній зміні) і між 10 годиною вечора і 4 годиною ранку при роботі в дві зміни і більше. Проте вже в пункті другому закону зазначалося, що до закінчення війни міністерству праці надається право використовувати підлітків і жінок на нічній роботі в тих випадках, коли це викликається «потребами оборони»³. Отже, питання про охорону праці жінок залишилося нерозв'язаним.

Праця жінок широко експлуатувалася не лише на заводах, фабриках, а й у ремісничих майстернях, кафе, магазинах і т. д.

Тяжким було становище селянок України, забитих злиднями, поголовно неписьменних. Особливо погіршилося становище жінки на селі у роки першої імперіалістичної війни в зв'язку з мобілізацією на фронт чоловіків — основної робочої сили в сільському господарстві. Найбільше потерпіли бідняцькі господарства, де

² Боротьба за владу Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1967, стор. 74.

³ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 126, оп. 1, спр. 3, арк. 51.

1
часто єдиний в сім'ї робітник змушений був йти на війну. За даними Всеросійського перепису 1917 р., у Волинській губернії літом 1917 р. залишилися без чоловіків 32% господарств, у Катеринославській — 30,1, Київській — 37,6, Полтавській — 32,7, Харківській — 30,6, Чернігівській — 30,2% ⁴. Весь тягар виснажливої сільськогосподарської праці ліг на плечі жінок.

Політику дискримінації жінок Тимчасовий уряд особливо наочно продемонстрував рішенням позбавити їх права бути обраними до Установчих зборів. Проголосивши 3 березня 1917 р. про негайну підготовку до скликання Установчих зборів на основі загального, рівного, таємного і прямого голосування ⁵, буржуазний уряд в тому ж місяці повідомив про позбавлення жінок активних виборчих прав. Це повідомлення викликало рішучий протест народних мас країни. Як і завжди, справжніми захисниками інтересів трудящих показали себе більшовики. З статтею «Робітниці і Установчі збори» в газеті «Правда» виступила О. М. Коллонтай. Вказавши на активну участь жінок-робітниць у боротьбі з царизмом, автор висунула вимогу про негайне розгортання свідомими робітниками кампанії, спрямованої на те, щоб «відстояти, відвоювати право для товаришки своєї, для соратниці в боротьбі за робітничу справу всі ті права, які має кожен громадянин нової, вільної Росії. Лише тоді участь робітниць в Установчих зборах буде забезпечена за ними, коли вони відразу ж візьмуть справу завоювання цих прав у свої руки, коли поведуть цю боротьбу під прапором революційної соціал-демократії» ⁶. Статтю О. М. Коллонтай передрукували місцеві більшовицькі газети. Зокрема, 1 квітня її вмістила газета харківських більшовиків «Пролетарий».

По всій країні більшовики організували кампанію протесту проти антидемократичного акту Тимчасового уряду. В багатьох містах України більшовицькі організації провели багатотисячні мітинги протесту проти дій уряду, які порушували демократію і громадянські права

⁴ А. М. А н ф и м о в. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 — февраль 1917). М., 1962, стор. 189.

⁵ Революционное движение в России после свержения самодержавия. М., 1957, стор. 419.

⁶ «Правда» під 21 березня 1917 р.

жінок. З великим піднесенням такі мітинги пройшли в Харкові⁷, Луганську, Юзівці, Макіївці, Горлівці⁸.

Отже, як і ряд інших завдань буржуазно-демократичної революції, питання про ліквідацію безправності жінок після Лютневої революції залишилося нерозв'язаним. Розв'язати його могла тільки нова, соціалістична революція, причому, зазначав В. І. Ленін, «мимохідь... як «побічний продукт» нашої головної і справжньої *«пролетарсько-революційної, соціалістичної роботи»*⁹.

Перед більшовницькою партією постало завдання — роз'яснити масам класовий характер Тимчасового уряду, викрити його імперіалістичну політику, добитися переходу влади до рук робітників і селян в особі Рад. Активізуючи діяльність по революційній мобілізації мас, більшовики ще ширше розгорнули роботу по залученню жінок до визвольної боротьби пролетаріату, підвищенню їх класової свідомості. Нова обстановка вимагала, щоб трудяща жінка із забитої, безправної рабині перетворилася у сміливого пролетарського борця.

Зразок організаційно-політичної діяльності серед жінок показували більшовики Петрограда, які у березні 1917 р. організували при Петроградському комітеті РСДРП(б) «Бюро по веденню роботи серед жінок-робітниць». Основне завдання бюро, відзначала газета «Правда», полягало у розгортанні агітаційно-пропагандистської діяльності серед жінок-робітниць як в усній, так і в друкованій формі¹⁰.

Слідом за російськими більшовиками роботу по залученню жінок до революційного руху розгорнули комуністи України. Вони використовували для роботи серед жінок такі масові організації, як Ради, профспілки, фабзавкоми, спілки молоді, а також клуби, бібліотеки тощо.

Важливу роль у згуртуванні трудящих мас навколо Комуністичної партії відігравала більшовницька преса. Відроджена 5 березня 1917 р. газета «Правда» стала активною помічницею партії у вихованні робітниць і се-

⁷ Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. (Сборник документов и материалов). К., 1955, стор. 213—214.

⁸ М. Я. Запорожец. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти. Донецк, 1961, стор. 77.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 31.

¹⁰ «Правда» від 17 березня 1917 р.

лянок, у підготовці їх до загальнопролетарської революційної боротьби. «Правда» повсякденно виступала за охорону праці пролетарок, закликала жінок активно боротися за свої права, посилати своїх делегатів до Рад, влаштовувати збори, мітинги, сприяла підвищенню їх класової свідомості і культурного рівня. Лише протягом березня 1917 р. газета виступила з кількома статтями з жіночого питання («Хід подій», «Великий день», «Жіночий мітинг», «Відозва жінок-робітниць», «Робітниці і Установчі збори» та ін.).

У травні 1917 р. за допомогою «Правди» було відновлено видання більшовицького журналу для жінок «Работница», якому Комуністична партія і особисто В. І. Ленін надавали великого значення, розглядаючи його як орган, що повинен об'єднати сили жіночого пролетарського руху¹¹. Уже з першого номера «Работница» підкреслювала, що її завданням є політичне виховання і організація трудівниць для боротьби за перетворення в життя революційних лозунгів більшовиків, за перемогу соціалізму. Журнал відзначав, що під керівництвом більшовицької партії жінка-пролетарка «підє разом з свідомим робітником до організації такого ладу, який звільнить її від усіх пут капіталу, — до соціалізму»¹².

В «Работнице» того періоду публікувалися статті з найзлободенніших питань життя трудящих: «Про восьмигодинний робочий день», «Робітниця і профспілки», «Про понаднормові роботи», «Про охорону жіночої праці», «Як організуватися», «Чого коштує людству війна», «Жіночі батальйони», «Інтернаціонал і війна» тощо¹³.

Багато уваги приділяв журнал висвітленню становища жінок-селянок. Так, у п'ятому номері «Работницы» була вміщена стаття А. І. Ульянової-Єлізарової «Про селян і землю», в якій зрозумілою, дохідливою мовою роз'яснювалися вимоги селян і розповідалося про те, як більшовицька партія бореться за розв'язання аграрного питання¹⁴. Автор статті закликала жінок до революційної боротьби проти поміщиків.

Особливого значення більшовицька преса надавала участі жінок у загальнодемократичній боротьбі мас за

¹¹ «Правда» від 31 травня 1917 р.

¹² «Работница», 1917, № 1-2, стор. 14.

¹³ «Работница», 1917, № 1-6.

¹⁴ «Работница», 1917, № 5, стор. 4—5.

мир, проти імперіалістичної війни. У статтях «Війна і жінка»¹⁵, «Як закінчити війну»¹⁶, «Смерть»¹⁷ та в багатьох інших більшовицькі газети України закликали трудящих жінок приєднатися до загальнопролетарської боротьби проти ненависної війни і сказати своє гнівне «Ні!» убивству, горю, стражданням. «Дружніми зусиллями всього пролетаріату, — писала газета «Голос соціал-демократа», — людство звільниться від страхіть світової війни»¹⁸.

Про напружену боротьбу більшовицької партії за маси свідчить також її діяльність по викриттю буржуазних феміністичних організацій, які намагалися підкорити жінок своєму впливу і відвернути їх від участі у революційній боротьбі пролетаріату.

Пробудження після перемоги Лютневої революції до політичного життя широких народних мас сприяло посиленню жіночого руху. По всій країні виникли всякого роду «спілки жінок», «спілки солдаток», «спілки демократичних господарок» та ін. Скориставшись цим, буржуазія почала створювати феміністичні організації, керівники яких лозунгами «позакласовості жіночих інтересів» розраховували відірвати трудящих жінок від загальнопролетарської боротьби.

У багатьох містах України також організовуються різноманітні буржуазні жіночі спілки. У Києві в березні 1917 р. виникають «Жіночі громадські збори», перейменовані у травні в «Демократично-республіканську жіночу спілку», створюється «Жіноча спілка допомоги вітчизні»¹⁹, поширює свою роботу «Товариство захисту жінок», у Катеринославі засновується «Ліга рівноправності жінок»²⁰, у Чернігові — «Спілка жінок»²¹, у Луганську — «Спілка демократичних господарок» та «Спілка жінок»²², у Миколаєві — «Спілка жінок»²³, у Херсоні —

¹⁵ «Голос соціал-демократа» від 10 травня 1917 р.

¹⁶ «Донецький пролетарій» від 15 липня 1917 р.

¹⁷ «Донецький пролетарій» від 3 серпня 1917 р.

¹⁸ «Голос соціал-демократа» від 11 травня 1917 р.

¹⁹ «Киевская мысль» від 4 травня 1917 р.; 1917 год на Кн. евшине. Хроніка событий. К., 1928, стор. 61.

²⁰ М. Левкович. Жінка в революційній боротьбі та в громадянській війні на Україні, стор. 49.

²¹ «Черниговская земская газета» від 23 червня 1917 р.

²² «Донецький пролетарій» від 21 липня 1917 р.

²³ «Трудовая газета» (Миколаїв) від 31 березня 1917 р.

місцеве відділення «Республіканської жіночої спілки»²⁴; у Сумах — «Жіноча спілка»²⁵, у Сімферополі — «Жіноча спілка», у Ялті — «Жіноча військово-народна спілка»²⁶ тощо.

Організатори цих спілок, щоб відвести удар від дійсних винуватців тяжкого становища трудящих, перешкодити участі робітниць у загальнопролетарському революційному русі проти капіталістичного ладу, переконували жінок, що в їх нерівноправності винні начебто «всевладні чоловіки», проти яких вони й повинні боротися, відстоюючи свої права.

Феміністки виступали за окремі реформи, висуvalи якісь особливі жіночі вимоги, задоволення яких нібито дало б політичні та юридичні права жінкам. Але оскільки свої плани керівники жіночих спілок прагнули здійснити в умовах буржуазного ладу, вони були нереальними. Вказуючи на обмеженість буржуазного жіночого руху, видатний діяч міжнародного робітничого руху Август Бебель в книзі «Женщина и социализм» відзначав, що якби фемінізм навіть здійснив всі свої вимоги, все одно не були б знищені ні капіталістичне рабство жінки-трудівниці, ні проституція, ні економічна залежність більшості жінок від чоловіків. «Для величезної більшості жінок, — писав А. Бебель, — до того ж байдуже, чи вдасться кільком тисячам жінок більш заможних верств суспільства пройти вищі учбові заклади, одержати медичну практику чи зробити наукову або службову кар'єру, — це нічого не змінить в загальному становищі їх статі»²⁷.

Про нездійсненість планів жіночих буржуазних організацій свідчать їх програми, які являли собою еkleктичну суміш пунктів, взятих з програм різних політичних партій. Ось які завдання ставила, наприклад, «Спілка жінок» Миколаєва: «1) прагнення до досягнення повних політичних і громадських прав жінок, 2) активна і свідома участь в тих галузях громадського життя, до яких жінки вже мають доступ, 3) зміцнення завоювань

²⁴ «Родной край» (Херсон) від 7 липня 1917 р.

²⁵ «Труд и воля» (Харків) від 12 серпня 1917 р.

²⁶ «Революция в Крыму», 1927, № 1(7), стор. 218, 226, 228.

²⁷ А. Бебель. Женщина и социализм. М., 1959, стор. 42—43.

революції і підтримка Тимчасового уряду,²⁸ 4) всіляке сприяння справі оборони країни»²⁸.

Подібні завдання ставили перед собою й інші спілки²⁹. В основному діяльність буржуазних жіночих спілок зводилась до допомоги уряду в продовженні війни до «переможного кінця» та до культурно-освітньої роботи серед жінок³⁰.

Як вже зазначалось, пробуджені Лютневою революцією, трудящі жінки потягнулися до політичного життя. Вони почали брати участь у зборах, мітингах, що організовувались по всій країні. Велику кількість таких зборів і мітингів серед жінок провадили феміністичні спілки, широко використовуючи прагнення жінок до розкріпачення. Уже з перших кроків діяльності цих спілок більшовицькі організації почали рішуче викривати їх буржуазну спрямованість, роз'яснюючи різницю між класовими інтересами трудящих жінок і буржуазних дам. Так, звертаючись до жінок, орган Луганського комітету РСДРП(б) газета «Донецкий пролетарий» вказувала пролетаркам на необхідність відмежуватися від буржуазних жіночих спілок і стати на шлях класової боротьби проти капіталістичного ладу разом з пролетарями-чоловіками³¹.

З часом діяльність феміністок показала, чні інтереси вони захищають, і жінки-трудівниці почали виступати проти цих буржуазних організацій. Характерний щодо цього лист-протест трудящих жінок Житомира проти резолюції схвалення політики Тимчасового уряду, прийнятої на мітингу представниць експлуататорських класів 20 квітня 1917 р. Цей протест підписали 96 жінок і надіслали в редакцію газети «Трудовая Волянь». В ньому говориться: «Ми, нижчепідписані жінки-трудівниці, висловлюємо протест проти всіх резолюцій, винесених на жіночому мітингу, що відбувся 20 квітня: резолюції не можуть бути відправлені від імені житомирських жінок,

²⁸ «Трудовая газета» (Миколаїв) від 31 березня 1917 р.

²⁹ «Черниговская земская газета» від 7 липня 1917 р.; «Киевская мысль» від 29 березня 1917 р.; «Революция в Крыму», 1927, № 1(7), стор. 218.

³⁰ «Родной край» (Херсон) від 7 липня 1917 р.; «Черниговская земская газета» від 11 серпня 1917 р.; «Трудовая газета» (Миколаїв) від 31 березня 1917 р.

³¹ «Донецкий пролетарий» від 25 червня 1917 р.

бо на такому мали можливість бути присутніми тільки дами-патронеси і взагалі представниці буржуазії. Крім того, мітинг був призначений на 2 години пополудні в робочий день, коли жодна робітниця цеху не могла бути вільною і тому не могла бути присутньою на мітингу. Виходячи з такого переконання, ми ухвалили: гаряче протестувати проти всіх, без винятку, винесених резолюцій начебто від імені житомирських жінок»³².

У великих містах поряд з міськими жіночими спілками утворювалися ще й їх районні відділення, в роботі яких брали участь трудящі жінки. Вони викривали буржуазну суть феміністичних організацій, що іноді приводило до зміни їх практичної діяльності й навіть до припинення існування. Так, у Миколаєві активна політична робота пролетарок у районних спілках сприяла тому, що ще до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції феміністична спілка міста припинила свою діяльність. Під керівництвом більшовиків тут була створена пролетарська жіноча організація «Спілка трудящих жінок»³³.

Під тиском робітниць і солдаток найактуальніші питання революції почали все ширше обговорюватися на зборах та мітингах, що влаштовувались феміністками. Це змусило буржуазні жіночі організації дещо змінити свою тактику, щоб створити видимість боротьби за поліпшення економічного та політичного становища жінок-трудівниць. Так, на загальних зборах «Демократично-республіканської жіночої спілки» у Києві (травень 1917 р.) було прийнято рішення про необхідність заміни політичної програми. В резолюції зборів говорилося, що спілка ставить за мету «залучення жінок до активного політичного життя і поширення серед населення ідеї демократичної республіки». У програмі, прийнятій організацією, ставилося питання про 8-годинний робочий день, заборону жіночої праці в деяких шкідливих галузях виробництва, охорону материнства та дитинства тощо³⁴.

³² Боряба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917—декабрь 1920 гг.) (Сборник документов и материалов). Житомир, 1957, стор. 19.

³³ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 517, арк. 2.

³⁴ «Киевская мысль» від 4 травня 1917 р.

Подібні рішення на вимогу трудящих жінок змушені були прийняти і деякі інші феміністичні організації.

Такі вимоги буржуазних жіночих спілок, здійснення яких сприяло б поліпшенню становища трудівниць, при-
ваблювали жінок і зробили феміністичні організації по-
пулярними серед значної кількості жінок міста і села. Причому одні з членів цих спілок вірили, що феміністичні організації служать інтересам розкріпачення жінок, не розуміючи, що боротьба за визволення жінки є частиною загальної боротьби пролетаріату проти влади буржуазії і поміщиків. Інші ж, виходячи з своїх класових позицій, намагались залучити до феміністичних організацій якомога більше трудящих жінок і відвернути їх від революційного руху. Все це надзвичайно утруднювало боротьбу більшовицької партії за жіночі маси як резерв пролетарської революції. Виникла необхідність широко роз'яснити програмні вимоги більшовиків з жіночого питання. Велику роль для проведення цієї роботи відіграла написана В. І. Леніним брошура «Матеріали до перегляду партійної програми»³⁵. В розділі «До проекту переробки програми» В. І. Ленін відзначав, що в інтересах охорони робітничого класу від фізичного й морального виродження, а також в інтересах розвитку його здатності до визвольної боротьби більшовицька партія ставить ряд вимог: заборона жіночої праці в тих галузях, де вона шкідлива для жіночого організму; заборона жіночої нічної праці; звільнення жінок від робіт протягом 8 тижнів до і 8 тижнів після родів із збереженням повного заробітку за весь цей час при безплатній лікарській і лікарствений допомозі; влаштування при всіх заводах, фабриках та інших підприємствах, де працюють жінки, ясел для немовлят та малолітніх дітей і приміщень для годування груддю; звільнення жінок, які годують груддю, від роботи не рідше ніж через три години на час не менше ніж півгодини; видача допомоги годуючим матерям і скорочення робочого дня для них до 6 годин³⁶.

Брошура В. І. Леніна переконувала трудящих, зокрема жінок, що здійснити більшовицькі лозунги можна лише шляхом революційної боротьби. Більшовицька пре-

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 409—432.

³⁶ Див. там же, стор. 428—429.

са рішуче викривала буржуазний фемінізм, як реакційну течію в жіночому русі. Газета «Правда» закликала жінок стати в лави активних учасників революційного пролетарського руху. «Жінки буржуазних класів, — писала «Правда», — створюють свої суто жіночі організації. Там жінка протиставляє себе чоловікові і вимагає лише рівноправності. Перед жінкою-пролетаркою стоять інші завдання, більш складні. Як представниця класу, вона не виділяє себе з усієї пролетарської сім'ї і бореться за спільну мету. Тому і організаційно жінка-робітниця не повинна виділяти себе від усієї маси робітників. Разом будуючи різноманітні форми організації, робітниця і входить туди повинна як представник класу, незалежно від статі. Марно і шкідливо створювати суто жіночі організації, але корисно в загальних організаціях вести жіночу пропаганду і агітацію: влаштовувати жіночі мітинги, лекції з питань, які найбільше стосуються жінок-робітниць, та ін.»³⁷.

У журналі «Работница» була надрукована стаття професійальної революціонерки П. Ф. Куделлі «Про республіканський союз жіночих організацій при Лізі рівноправності», яка викривала буржуазний фемінізм і закликала жіночі маси до революційної боротьби³⁸.

Значну роботу в цьому напрямі вели також більшовицькі газети України: «Пролетарий», «Голос соціал-демократа», «Звезда», «Донецкий пролетарий», «Голос пролетария». Зокрема, газета «Донецкий пролетарий» опублікувала статті «З приводу демократичної спілки»³⁹, «До жінок робітниць»⁴⁰, «Яка організація потрібна жінкам»⁴¹, «Жінка в робітничому русі»⁴² та ін., в яких піддала гострій критиці реакційний зміст діяльності феміністичних організацій.

Особливістю політичної обстановки, в якій відбувалася боротьба більшовиків за маси на Україні, було те, що тут, поряд з загальноросійськими партіями великої і дрібної буржуазії, активну діяльність розгорнули українські націоналістичні буржуазні і дрібнобуржуазні

³⁷ «Правда» від 7 квітня 1917 р.

³⁸ «Работница», 1917, № 4, стор. 9.

³⁹ «Донецкий пролетарий» від 25 червня 1917 р.

⁴⁰ «Донецкий пролетарий» від 19 липня 1917 р.

⁴¹ «Донецкий пролетарий» від 21 липня 1917 р.

⁴² «Донецкий пролетарий» від 24 серпня 1917 р.

партії. Створивши у березні 1917 р. Центральну раду, українські націоналісти за допомогою демагогії зуміли поширити свій вплив на значні верстви українських селян, солдатів, інтелігенції і ремісників. Окрему ставку робили вони на жінок. Буржуазні націоналісти засновують феміністичні організації, зокрема у червні 1917 р. при Центральній раді був організований «Український жіночий союз», який поширював свою діяльність в Києві та в губернських центрах України. Основою його організації були клуби, а керівним органом — Центральна рада. «Союз» мав свій друкований орган — журнал «Жіночий вісник», на сторінках якого в червні 1917 р. було опубліковано його програму і статут. Аналіз політичної програми «Українського жіночого союзу» показує, що засновники його дали словесних фраз про встановлення рівноправності жінки з чоловіком, безумовно, не пішли б, бо основним принципом програми була теза про те, що «Союз» «не піднімає свого окремого прапора, але стає під політичний прапор української Центральної ради, у котрій теж засідають жінки-представниці «Українського жіночого союзу»⁴³.

Обманюючи недосвідчені в політиці маси жінок соціалістичною фразеологією про необхідність виступів за рівні права з чоловіком, економічне забезпечення українського трудового жіноцтва, встановлення охорони материнства, українські буржуазні націоналісти намагались підпорядкувати жіночі маси своєму впливові.

Нещадно викриваючи класовий зміст фемінізму, буржуазно-націоналістичну демагогію про особливі громадські обов'язки українських жінок, більшовицькі організації повели рішучу боротьбу проти відвернення робітниць і селянок з шляху пролетарського революційного руху. Щоб забезпечити її успіх, необхідно було насамперед підняти класову свідомість жіночих мас. Щоб досягти цього, більшовицькі організації застосовували специфічні форми і методи масово-політичної та агітаційно-пропагандистської роботи серед жінок⁴⁴. Важливу

⁴³ «Жіночий вісник», орган «Українського жіночого союзу», 1917, № 1, стор. 2—8.

⁴⁴ Л. Дмитрова. Що дала робітниці Жовтнева революція й Радянська влада, стор. 30—31.

роль покликані були відіграти групи і комісії по роботі серед пролетарок при більшовицьких комітетах України. Організуючи мітинги і збори, поширюючи серед жінок більшовицьку пресу і літературу, даючи їм партійні допущення, групи і комісії подавали значну допомогу місцевим більшовикам у політичному вихованні робітниць і селянок.

Добре налагодили агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих жінок більшовицькі комісії та групи в Києві⁴⁵, Донбасі⁴⁶, Харкові⁴⁷, Миколаєві⁴⁸, Прилуках⁴⁹. В групі, створеній при Макіївському комітеті РСДРП(б), яка складалася з жінок-комуністок, активно працювали серед пролетарок шахт і рудників Г. Залмаєва, Г. Кожемякіна, Н. Вишнякова, К. Сегіда, Г. Зайцева⁵⁰ та ін.

Дуже важливо для більшовиків було залучити до революційної боротьби трудівниць непромислових районів, солдаток та селянок. Але тут на перешкоді ставала політична пасивність і відсталість жінок, викликана їх становищем у капіталістичному суспільстві, сімейним укладом, а також обмеженістю кругозору малосвідомої частини чоловіків, які глузували з жінок, що брали участь у громадському житті. Особливо важко було проводити роботу серед селянок, на значну частину яких мали вплив російські та українські дрібнобуржуазні партії. Ось чому до організаційно-пропагандистської роботи на селі Комуністична партія широко залучала жінок-більшовичок та робітниць-активісток, які скоріше могли знайти шлях до сердець селянок. Так, агітаційно-масову роботу серед селян Чернігівської губернії проводили більшовички Є. Харченко, В. Лапіна, А. Полян-

⁴⁵ Е. Б о ш. Год борьбы. М.—Л., 1925, стор. 16.

⁴⁶ Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса. Донецк, 1917, стор. 178—182; М. Я. З а п о р о ж е ц. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, стор. 35.

⁴⁷ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962, стор. 186.

⁴⁸ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» від 2 липня 1917 р.

⁴⁹ Борьба за Жовтень на Прилучині. Прилуки, 1927, стор. 59.

⁵⁰ М. Я. З а п о р о ж е ц. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, стор. 35.

ська, О. Сергієвська та ін., які з весни і до глибокої осені працювали у складі бригад статистиків по проведенню сільськогосподарського перепису. Переїжджаючи з села в село, вони розповсюджували серед населення більшовицьку літературу, виступали на сільських сходках і т. д. За допущенням Чернігівської партійної організації весною 1917 р. вчителька Н. А. Бряцалова і гімназистка А. А. Алахова організували в селі Навози Чернігівського повіту мітинг селян, на якому було прийнято привітання газеті «Правда»⁵¹.

Такого ж характеру роботу серед селянок проводили більшовики і в інших губерніях України.

Для згуртування трудящих мас навколо революційних лозунгів більшовицька партія широко використала муніципальну кампанію по перевиборах до районних і міських дум, які влітку 1917 р. були проведені майже по всій країні.

На противагу кадетам, мечшовикам та есерам які в розпливчастих формулюваннях давали пишні обіцянки, але замовчували головне — не вказували реальних шляхів здійснення своїх обіцянок, більшовики у своїй муніципальній платформі говорили конкретно про те, як задовольнити життєво важливі вимоги, зокрема, як розв'язати продовольче, фінансове, житлове питання, як забезпечити охорону праці, виборчі права тощо. Значну увагу приділяли вони поліпшенню економічного та політичного становища жінок.

Більшовицька партія закликала трудящих, і зокрема жінок, взяти активну участь у виборах і проголосувати за списки більшовиків. «При загальному і рівному виборчому праві, — писала газета «Донецкий пролетарий», — голос кожної прачки, кухарки, перемивальниці дорівнює голосу будь-якого товстосума чи професора. Тепер не лише домовласники і наймачі багатих квартир, а й куткові жильці і мешканці казарм можуть своїми голосами визначити склад і напрям діяльності нашого міського господарства. Тепер особливо важливо послати до міських дум дійових представників трудящих мас. Голосування проходить за списками. Громадяни і гро-

⁵¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Чернігів, 1958, стор. 134.

мадянки! Голосуйте за список Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків!»⁵²

Кандидатами в гласні міських дум по більшовицьких списках поряд з чоловіками висувалися і жінки. До Київської думи було висунуто Д. І. Іткінд, А. В. Медущенко, О. І. Масальську, С. О. Гутвинську⁵³, до Луганської — К. І. Меркулову, М. О. Істоміну⁵⁴, до Юзівської — С. Ю. Певнову⁵⁵, до Катеринославської — С. І. Гопнер, О. П. Григор'єву, О. К. Пітерську⁵⁶, до Чернігівської — С. І. Соколовську, В. М. Лапіну, Є. В. Харченко, К. М. Ісаєву, К. Васютинську⁵⁷ та ін.

Передвиборна кампанія набрала гострого політичного характеру. В Києві, наприклад, було виставлено 18 списків кандидатів у гласні міської думи, у Харкові — 13, Катеринославі — 12, Луганську — 10.

Буржуазія всіма засобами намагалася перешкодити більшовикам у проведенні передвиборної кампанії. В цьому їй активно допомагали партії меншовиків і есерів, які, прикриваючись соціалістичними лозунгами, прагнули перетягти трудящих на свій бік. Прикладом зради угодовцями інтересів робітників і селян є діяльність «бабусі російської революції» К. Брешко-Брешковської, яку більшовики влучно охарактеризували як «бабусю російської контрреволюції». Влітку, під час підготовки до виборів у думи, вона гастролювала по великих містах країни, всюди звольючи наклепи на більшовиків, одурманюючи маси есерівською фразеологією⁵⁸. Включилися у передвиборну кампанію і буржуазні феміністки⁵⁹.

Ось чому більшовицька партія під час виборів окремо звернулася до жінок. В центральному органі партії

⁵² Большевикские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957, стор. 568.

⁵³ «Голос социал-демократа» від 21 липня 1917 р.

⁵⁴ «Донецкий пролетарий» від 28 червня 1917 р.

⁵⁵ Большевикские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 565.

⁵⁶ «Звезда» від 2 серпня 1917 р.

⁵⁷ Большевикские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 754.

⁵⁸ Є. І. Мошняга. Більшовики Харкова в Жовтневій революції (лютий 1917 — лютий 1918). Харків, 1959, стор. 108—109.

⁵⁹ Большевикские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 500—501.

газеті «Правда» була вміщена стаття О. М. Коллонтай «Робітниці і міські думи», яку передрукували місцеві більшовицькі газети. «Нехай кожна виборниця, кожна робітниця; — писала Олександра Михайлівна, — запам'ятає твердо і ясно: тільки та партія зможе провести в життя всі намічені завдання і реформи, що полегшать життя малоїмущого населення, яка неухильно веде боротьбу з основною причиною розрухи в Росії — з війною; яка не підтримує грабіжницької політики господарів-капіталістів і на прапорі якої написано: «Вся влада народу!» Такою партією є партія соціал-демократів більшовиків. За список цієї партії і повинна голосувати кожна свідома жінка робітничого класу»⁶⁰.

Значну роботу по викриттю дурману буржуазного фемінізму провели в цей час більшовики Катеринослава, де феміністична організація «Товариство рівноправності жінок» виступила з самостійною платформою⁶¹.

У день виборів в Луганську газета «Донецкий пролетарий» надрукувала звернення робітниці Марфи Цибапенко, в якому вона закликала жінок проголосувати за більшовицький список № 1. «Товариші жінки! — писала вона. — Ми всі без винятку, які досягли 20-річного віку, повинні взяти участь у виборах до міського самоврядування. Жінки, громадянки, якщо ви хочете, щоб ваше становище поліпшилось, щоб ваші чоловіки, сини, батьки і брати швидше повернулися з війни, — голосуйте за список № 1»⁶².

Проведена більшовиками роз'яснювальна робота дала позитивні наслідки: з 75 гласних, обраних до Луганської міської думи, 29, тобто 40%, були більшовиками. На виборах до міської думи у Катеринославі більшовики за кількістю мандатів зайняли друге місце, у Харкові — четверте, у Києві — п'яте. По більшовицьких списках гласними були обрані С. І. Гопнер, С. І. Соколовська, М. О. Істоміна, К. І. Меркулова, Д. І. Іткінд та ін. Це свідчило про зростання авторитету більшовицької партії серед трудящих мас.

Обрані до міських дум гласні-більшовики, в тому числі жінки, утворили самостійні більшовицькі фракції,

⁶⁰ «Правда» від 8 червня 1917 р.

⁶¹ «Звезда» від 13 червня 1917 р.

⁶² «Донецкий пролетарий» від 6 серпня 1917 р.

які повели боротьбу за демократизацію дум та використання їх в інтересах трудящих.

Таким чином, Комуністична партія у відповідальний період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну розгорнула велику роботу по завоюванню мас. Керуючись вказівками В. І. Леніна, творчо застосовуючи положення марксизму в нових історичних умовах, більшовицькі організації особливу увагу звернули на масову пропаганду серед робітниць і селянок. Враховуючи політичну і культурну відсталість жінок, породжену їх становищем в експлуататорському класовому суспільстві, більшовицька партія щодо них застосовувала як загальні форми і методи роботи серед трудящих, так і специфічні.

На Україні робота більшовицьких організацій по залученню трудящих жінок до боротьби з класовим ворогом на той час ще не стала масовою, але те, що було зроблено, відіграло позитивну роль у підготовці жіночих мас до участі у наступних революційних боях.

ПІДНЕСЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК

Революційна боротьба, що розгорнулася, і велика роз'яснювальна робота більшовицької партії сприяли зростанню класової свідомості трудящих жінок. Про це свідчить їх участь у страйковому русі, в роботі більшовицьких організацій і таких масових організацій, як Ради, профспілки, фабзавкоми і т. д.

Особливу роль у згуртуванні жінок і піднесенні їх політичної активності відігравала страйкова боротьба, в ході якої робітничий клас виступав не лише з економічними, а й з політичними вимогами. Як і по всій країні, хвиля страйків після Лютневої революції все вище і вище піднімалася на Україні. У лави борців за поліпшення становища трудящих все частіше ставали жінки. В березні 1917 р. застрайкували робітниці слюсарної майстерні Безчетверниова у Харкові. Приводом до страйку послужило звільнення з роботи двох жінок. Страйкарі вимагали повернення цих жінок на роботу, виплати грошей всім робітницям за п'ять днів свят, надання прав обирати робітниць в комісію, яка займалася б при-

йомом та звільненням робітників, стежила за внутрішнім розпорядком в майстерні. Страйк закінчився частковою перемогою робітниць⁶³.

У квітні 1917 р. разом з усіма робітниками київських військово-обмундирувальних майстерень виступили жінки. Страйкарі вимагали запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати на 50—70%, поліпшення умов праці. Цей страйк відразу поширився на інші кравецькі підприємства міста. Велику матеріальну допомогу кравцям подав весь київський пролетаріат. І страйкарі перемогли, домігшись часткового задоволення своїх вимог⁶⁴.

28 квітня оголосили страйк робітниці капелюшних магазинів Миколаєва. Вони вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення санітарного стану майстерень, встановлення 8-годинного робочого дня тощо. Керувала страйком профспілка кравців. У цьому страйку жінки показали свою зрослу політичну свідомість. Так, коли одна з робітниць виявилася «літучою штрейкбрехеркою» і почала виконувати термінові замовлення магазинів, інші висловили їй своє презирство і попередили, що вживуть найенергійніших заходів проти її ганебної поведінки⁶⁵.

У травні 1917 р. виступили робітники кравецьких підприємств Харкова, на яких працювало багато жінок. Страйк охопив понад 1000 чоловік. Завдяки підтримці робітників важкої промисловості, які організували збір коштів на користь страйкарів, страйк тривав понад чотири місяці. Ряд висунутих робітниками вимог було задоволено⁶⁶.

Протягом травня 1917 р. у Києві відбулися страйки робітниць і робітників механічного заводу «Фенікс», сирникової фабрики Кузнецова, механічної пральні і фарбувальні акціонерного товариства, праль⁶⁷ і капелюшниць⁶⁸ міста. Страйкували панчішниці Полтави⁶⁹, крав-

⁶³ «Пролетарій» від 28 березня 1917 р.

⁶⁴ «Знамя труда» від 20 квітня 1917 р.

⁶⁵ «Трудовая газета» (Миколаїв) від 4 травня 1917 р.

⁶⁶ Учені записки Харківського держуніверситету. Труды исторического факультета, т. 6, Харків, 1957, стор. 208—209.

⁶⁷ Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 120, 124—125, 153.

⁶⁸ 1917 год на Киевщине, стор. 61.

⁶⁹ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 26, 1917, спр. 256, арк. 23, 25.

чихи Херсона⁷⁰, робітниці тютюнових фабрик у Кременчуці⁷¹ та ін. Переважна більшість страйків закінчилась задоволенням вимог робітників. Так, у страйку на тютюновій фабриці Гурарія у Кременчуці взяло участь 1310 робітниць, які вимагали підвищення заробітної плати. Завдяки єдності і організованості робітниці примусили адміністрацію піти на поступки.

Особливо затяжним був страйк пральь Києва, розпочатий під впливом виступу петроградських пральь. Страйку останніх великого значення надавали ЦК РСДРП і Петроградський комітет РСДРП, їм була організована матеріальна допомога. Керувати страйком доручили професіональній революціонерці О. М. Коллонтай⁷². Петроградські пралі виступили за запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення мінімуму заробітку, поліпшення умов праці. Такі ж вимоги висунули страйкуючі пралі Києва⁷³. Власники київських пралень вживали різних заходів, щоб розколоти єдність пралень. На допомогу пралям прийшли робітники інших підприємств. Так, Рада уповноважених робітників друкарів ухвалила асигнувати у страйковий фонд пральь 100 крб. і вітати робітниць у їх боротьбі за свої класові інтереси. Схвалюючи цей факт пролетарської солідарності, більшовицька газета «Голос соцнал-демократа» закликала робітників Києва наслідувати приклад друкарів. Газета вказувала, що робітники повинні пам'ятати великий заклик «Всі за одного, один за всіх!»⁷⁴. Для пральь цей страйк став школою боротьби. Жінки, які працювали в різних пральнях міста, вперше об'єднались і, домогшись задоволення деяких своїх вимог, зрозуміли, яке важливе значення в їх боротьбі відіграють єдність і організованість.

Про зростання політичної активності жінок свідчили також страйки робітниць сукопної фабрики братів Шемет у м. Лубнах Полтавської губернії⁷⁵, пралень, май-

⁷⁰ Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920). Херсон, 1957, стор. 48—49.

⁷¹ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 16, 1917, спр. 256, арк. 25.

⁷² «Правда» від 22 травня 1917 р.

⁷³ Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 153.

⁷⁴ «Голос соцнал-демократа» від 30 травня 1917 р.

⁷⁵ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 16, 1917, спр. 256, арк. 45.

стерні хімічної чистки ⁷⁶, фабрики іграшок Піддубного у Харкові ⁷⁷, виступ робітниць будівельного цеху трубопрокатного заводу «С» у Катеринославі ⁷⁸ і т. д.

Зростання класової свідомості жінок сприяло активізації їх у громадсько-політичному житті. Жінки все частіше беруть участь у роботі Рад і профспілок. Так, до складу Одеської Ради робітничих депутатів було обрано 40 жінок ⁷⁹, Миколаївської — 10. Як депутати Харківської міської Ради робітничих і солдатських депутатів першого скликання значну роботу серед трудящих провадили А. А. Трофимова-Мінайленко, Є. Ігнатенко, С. Кулакова, М. Левченко, О. В. Семенова-Сайко ⁸⁰. Членами Миколаївського виконавчого комітету Рад робітничих і солдатських депутатів від робітників заводу «Наваль» були О. Г. Іванова, С. І. Гутова ⁸¹. До виконавчого комітету Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів була обрана т. Каменська ⁸², до Проскурівської Ради робітничих і солдатських депутатів — М. М. Дерманер ⁸³, до Чернігівської Ради робітничих депутатів — більшовичка М. Бабушкіна ⁸⁴ та ін.

У переважній більшості Рад були створені і розгорнули свою діяльність більшовицькі фракції, активними діячами яких були жінки-більшовички. У Катеринославській Раді робітничих депутатів працювала С. І. Гопнер *, у Київській — Д. І. Іткінд **, Р. М. Лучан-

⁷⁶ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль 1917 г. — апрель 1918 г.). Харьков, 1957, стор. 95.

⁷⁷ «Пролетарий» від 11 червня 1917 р.

⁷⁸ «Звезда» від 26 травня 1917 р.

⁷⁹ «Чорноморська комуна» (Одеса) від 8 березня 1963 р.

⁸⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 236, арк. 25, 16, 18; спр. 463, арк. 4.

⁸¹ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 188, арк. 148.

⁸² Победа Советской власти на Херсонщине, стор. 49.

⁸³ В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. Хмельницьк, 1958, стор. 116.

⁸⁴ «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 86.

* Гопнер С. І. (1889—1966) — до РСДРП вступила в 1901 р., з 1903 р. — більшовик. У 1960 р. їй було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

** Іткінд Д. І. (нар. у 1889 р.) — до лав більшовицької партії вступила в 1905 р. В 1906—1917 рр. була на нелегальній партійній роботі у Києві.

ська*, у Юзівській С. Ю. Певцова**, у Полтавській — А. І. Вагранська*** та інші. Як і всі члени більшовицьких фракцій, вони рішуче викривали антинародну політику Тимчасового уряду, зрадинську роль меншовиків і есерів, безустанно боролися за розв'язання основних соціальних питань — переходу влади в руки Рад, запровадження 8-годинного робочого дня, передачу землі селянам. Під впливом більшовиків багато Рад боролося за надання жінці всіх політичних і громадянських прав, охорону жіночої та дитячої праці, поліпшення побутових умов трудящих. Це підвищувало авторитет Рад серед величезної армії жінок.

Участь жінок в громадсько-політичному житті зростала як у великих містах, так і в невеликих провінціальних містечках, селищах. Так, в посаді Шостці Глухівського повіту на Чернігівщині з 13 депутатів Ради робітничих і солдатських депутатів були 2 жінки⁸⁵.

Як свідчать повідомлення преси, навесні 1917 р. у багатьох селах Харківської губернії жінки обиралися до складу волосних земельних комітетів⁸⁶.

В окремих Радах робітничих депутатів були виділені комісії по роботі серед жінок. Зокрема, така комісія була створена у Добрянській Раді робітничих депутатів на Чернігівщині. Її роботу очолили вчителька К. І. Прянишникова та студентка Л. Поляновська, які провадили агітаційно-пропагандистську роботу серед жінок селища⁸⁷.

Жінки України включалися до профспілкового будівництва. Так, 19 березня 1917 р. на загальних зборах об'єдналися у профспілку робітники і робітниці, зайняті в тютюново-гільзових, картонажних і конвертних підприємствах Харкова. Робітники прийшли до висновку: для того, щоб спілка могла відстоювати інтереси робітників, необхідно, щоб в країні була повна свобода спі-

* Лучанська Р. М. (нар. у 1898 р.) — член більшовицької партії з 1915 р. Нині персональна пенсіонерка.

** Певцова С. Ю. (пом. у 1963 р.) — робітниця, член більшовицької партії з 1917 р.

*** Вагранська (Робсман) А. І. — член КПРС з березня 1917 р. Нині персональна пенсіонерка.

⁸⁵ «Черниговская земская газета» від 13 березня 1917 р.

⁸⁶ «Хуторянин» (Полтава), № 14, 16 квітня 1917 р., стор. 104.

⁸⁷ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 60.

лок, страйків, зборів і друку, запроваджений 8-годинний робочий день, проведено страхування робітників на випадок безробіття, старості, інвалідності і забезпечення сім'ї в разі смерті годувальника⁸⁸.

У березні 1917 р. об'єдналися у профспілку робітники і робітниці тютюнових та гільзових фабрик Житомира⁸⁹. В травні вступили до профспілки всі робітники і робітниці Київської трикотажної фабрики⁹⁰. На одному з засідань профспілки металістів Миколаєва на початку червня 1917 р. вирішено було організувати при спілці секцію жінок-чорноробів, які працювали на місцевих заводах⁹¹. Слідом за робітниками та робітницями фабрик і заводів до створення своїх профспілкових організацій приступили кустарі, ремісники, домашні робітниці тощо. Так, у березні об'єдналися у профспілку робітників-швейників⁹², домашня прислуга⁹³, пралі⁹⁴ Харкова.

В червні 1917 р. була організована профспілка панчішниць Києва, до складу правління якої ввійшли тт. Козлова, Ціоновська, Осиневич, Коган. Того ж місяця об'єдналися у профспілку білошвеї, вишивальниці, пліспровниці⁹⁵.

На багатьох заводах і фабриках України протягом травня-червня 1917 р. були організовані більшовицькі групи і комісії сприяння профспілковому руху. Вони розгорнули роботу по створенню і зміцненню профспілок як масових організацій, що поєднують в своїй діяльності економічну і політичну боротьбу. До складу груп і комісій обирались і робітниці. Велику роботу серед жінок проводила досить численна більшовицька група Київської трикотажної фабрики. Вона регулярно влаштовувала збори, на яких обговорювались питання робітничого і партійного життя. Повідомляючи про такі збори, газета «Голос соціал-демократа» 27 травня 1917 р. відзначала, що на них було присутньо близько

⁸⁸ «Пролетарий» від 21 березня 1917 р.

⁸⁹ Боротьба трудящихся Волини за власть Советов, стор. 13.

⁹⁰ Явварський район в революційном движенні. К., 1928, стор. 109.

⁹¹ «Трудовая газета» (Миколаїв) від 22 червня 1917 р.

⁹² «Пролетарий» від 20 березня 1917 р.

⁹³ «Пролетарий» від 18 березня 1917 р.

⁹⁴ «Пролетарий» від 29 березня 1917 р.

⁹⁵ «Голос социал-демократа» від 24 червня 1917 р.

150 чоловік. Учасники зборів прослухали доповідь про загальноміську партійну конференцію більшовиків Києва, а потім обговорили питання про перевибори фабричного комітету.

Проте, незважаючи на зростання політичної активності мас, жіночий пролетарський рух на Україні в період мирного розвитку революції ще не набрав широкого розмаху. Участь у революційній боротьбі брали в основному найбільш свідомі кола робітниць. Основна ж маса жінок поволі включалася у громадсько-політичне життя. Представниць від жінок було дуже мало на керівній роботі в профспілках та фабзавкомках, в Радах. Головна причина різкої невідповідності між числом робітниць, обраних до керівництва масовими організаціями робітничого класу, і загальною кількістю жінок, зайнятих на виробництві, полягала у їх політичній відсталості. Крім того, давалися взнаки тяжкі побутові умови, відсутність ясел, дитячих садків, пралень, косниць, привіта капіталістичним ладом, що проявлялася у невір'ї чоловіків у здібності жінок, в те, що вони здатні справитися з керівною роботою. Саме цим пояснюється випадок, який трапився у Харкові 7 березня 1917 р. на зборах трамвайних службовців. Під час виборів до Ради робітничих депутатів деякі чоловіки-трамвайники висловились проти обрання депутатами жінок. Засуджуючи поведінку цих товаришів, більшовицька газета «Пролетарий» писала, що «правлячі класи тримали жінку в особливому становищі, щоб внести розбрат в організовані лави пролетаріату... Нам потрібно допомогти їй вийти на арену політичного життя, щоб боротися з нами за демократичну республіку»⁹⁶.

Окремо виділяється в цей час рух жінок-солдаток. Саме вони представляли ті маси, на плечі яких в першу чергу лягли злигодні і нестатки війни. Перед більшовиками постало завдання організувати і направити в загальнопролетарське русло стихійні виступи солдаток проти існуючих суспільних порядків. Це було тим більш необхідно, що феміністичні організації намагалися підкорити маси солдаток своєму впливові.

З метою об'єднання дій солдаток у більшості міст України, як і по всій Росії, з ініціативи передових робіт-

⁹⁶ «Пролетарий» від 10 березня 1917 р.

ниць були створені спілки солдаток. Значна кількість їх діяла під керівництвом більшовиків як типові демократичні організації, що сприяли більшовизації мас. Показово в цьому відношенні є діяльність спілки солдаток Харкова. Головою її була обрана робітниця Є. І. Гребенюкова, секретарем — К. Ф. Зеленська. Спілка приступила до роботи у квітні 1917 р. Вона займалася працевлаштуванням дружин солдатів, здійснювала контроль за видачею пайків солдатським сім'ям, вишукувала кошти для допомоги дітям-сиротам тощо. Спілка домоглася рішення виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів про заборону виселення сімей солдатів з квартир, що значно підвищило її авторитет серед широких мас солдаток⁹⁷. Через спілку солдаток Харківська більшовицька організація впливала на жіночі маси, допомагаючи їм розібратися у політичній боротьбі і стати на шлях революційного пролетарського руху.

Спілки інших міст також вживали всіляких заходів, щоб полегшити становище солдаток. Зокрема, вони були ініціаторами створення дитячих ясел та садків, шкіл материнства тощо. Особливо успішно в цьому напрямі діяли спілки солдаток Донбасу⁹⁸.

З піднесенням революційної боротьби трудящих мас діяльність спілок солдаток набувала все більш демократичного характеру, що, в свою чергу, сприяло зростанню політичної свідомості значних мас жінок.

Широкого розмаху набуває протест солдаток проти імперіалістичної війни. Їх виступи на першому етапі революції в основному мали стихійний характер, але поступово вони ставали більш організованими. Солдатки вимагали припинення війни і негайного опублікування всіх таємних договорів.

Так, 22 червня 1917 р. на зборах селянок — дружин фронтовиків в с. Мацківцях Проскурівського повіту Подільської губернії була прийнята резолюція, в якій зазначувалася «війна, що йде на користь буржуазії і завдає великих збитків біднякам»⁹⁹. Показовою є також

⁹⁷ Женщины в революции, стор. 173—174.

⁹⁸ Донецький обласний державний архів, ф. 1246, оп. 1, спр. 17, арк. 53, 56, 59.

⁹⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1116, оп. 1, спр. 9, арк. 37.

резолуція зборів селянок с. Березової Луки Миргородського повіту Полтавської губернії, в якій говорилося: «Ми жінки, російські громадянки села Березової Луки Миргородського повіту Полтавської губернії, на своїх зборах ухвалили підписатися під списком жінок всього світу: війну далі не продовжувати, і протягуємо руки жінкам усього світу і просимо йти разом з нами проти страшної ганьби війни»¹⁰⁰.

Жінки-солдатки підтримували вимоги більшовиків про укладення демократичного миру і перехід всієї влади до Рад.

Включалися до революційного руху і передові жінки-інтелігентки. І хоча їх було небагато і за своїм соціальним станом більшість з них походила з панівних класів, але ненависть до буржуазно-поміщицького ладу, чесність і відданість справі трудящих, прагнення передати їм набуті знання перетворювали їх в активну силу жіночого пролетарського руху. Саме до таких жінок-інтелігенток належали видатні революціонерки Є. Б. Бош, С. І. Соколовська, О. Ф. Розмирович, О. В. і А. В. Єсави, А. І. Вагранська, Н. І. Островська та ін.

Під безпосереднім впливом класової боротьби робітничого класу, діяльності більшовицької партії зростала політична свідомість трудящих жінок. Про це свідчить їх участь у роботі соціал-демократичних організацій, у виданні та розповсюдженні більшовицької преси тощо.

Велике організаційно-виховне значення для згуртування трудящих жінок навколо лозунгів Комуністичної партії мали їх виступи на підтримку більшовицької преси. Приклад подавали робітниці-більшовички. Так, у травні 1917 р. на Київській трикотажній фабриці робітниці — члени партії прийняли постанову після одержання заробітної плати всім комуністкам підписатися на газету «Голос соціал-демократа»¹⁰¹. Через кілька днів після заснування більшовицької газети «Донецкий пролетарий» робітниці і робітниці Луганського патронного заводу надіслали в її фонд свій внесок в сумі 141 крб.

¹⁰⁰ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов. Полтава, 1957, стор. 34.

¹⁰¹ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 29.

15 коп.¹⁰² Робітниці пекарні цього ж заводу зібрали і надіслали у фонд «Донецкого пролетарія» 19 крб. 55 коп. і звернулися з закликом до всіх робітників наслідувати їх почин¹⁰³. Таких прикладів безліч¹⁰⁴.

Особлива роль належить трудящим жінкам у розповсюдженні більшовицької преси. Для налагодження цієї важливої загальнопартійної справи за ініціативою ЦК РСДРП(б) на місцях були виділені спеціальні групи і комісії, в яких працювали переважно жінки. Вони займалися індивідуальною та колективною передплатою, розсилкою та роздрібним продажем газет, влаштовували спеціальні партійні кіоски, проводили читки більшовицької літератури серед трудящих мас. Так, у комісії по розповсюдженню «Правды» у Києві успішно працювала С. Новаківська. 13 вересня 1917 р. у листі до ЦК РСДРП(б) вона повідомляла: «Надалі ми будемо розповсюджувати «Рабочий путь» і в околицях Києва... Поки що коштів мало, а попит на нашу пресу колосальний»¹⁰⁵.

Активними розповсюджувачами газет були молоді робітниці міста. Постійно зазнаючи переслідувань з боку властей, що під всіляким приводом намагалися заборонити продаж і колективне читання друкованих органів більшовиків, ризикуючи життям, вони, як згадує член КПРС з 1915 р. О. К. Ситниченко, продавали більшовицькі газети у ларках, що стійко охоронялися київськими пролетарями¹⁰⁶. Серед видань, які розповсюджували робітники на Київщині, були газети «Правда», «Соціал-демократ», «Голос соціал-демократа», «Пролетарий», журнал «Работница» тощо¹⁰⁷.

Самовіддано несли партійне слово до робітників пролетарки Донбасу. З особливим сумлінням виконували

¹⁰² Большевицкне организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 172.

¹⁰³ «Донецкий пролетарий» від 24 серпня 1917 р.

¹⁰⁴ Большевицкне организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 170, 333—334; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 32 і т. д.

¹⁰⁵ Большевицкне организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 732.

¹⁰⁶ Бойова юність. Спогади про перші кроки комсомолу України. К., 1958, стор. 33.

¹⁰⁷ Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 158.

доручення партії робітниці-активістки Ганна Чеботарова та Груня Залмаєва ¹⁰⁸.

Розповсюдженням більшовицької преси серед робітників Миколаєва займалася член КПРС з травня 1917 р. А. І. Шкреба. Цю справу доручив їй партійний комітет заводу «Наваль». Створена на заводі сотня Червоної гвардії виділила на допомогу їй групу червоногвардійців. Анастасія Іванівна розповсюджувала політичну літературу, газету «Правда», місцеві більшовицькі видання. Через неї ж пролетарі тримали постійний зв'язок з більшовицькою фракцією Ради, з партійними організаціями заводів «Наваль», «Руссуд» та інших підприємств, де організовувалися колективні читки більшовицьких газет, брошур, листівок ¹⁰⁹.

Своєю моральною і матеріальною підтримкою партійної преси трудящі, в тому числі жінки, зміцнювали позиції більшовицьких газет, сприяли посиленню їх впливу, допомагали у революційній мобілізації мас.

Жінки-більшовички та пролетарки-активістки України провадили значну роботу в партійних клубах, які більшовицька партія широко використовувала для політичного виховання мас. Особливого поширення ці клуби набули в Києві, Харкові, Катеринославі. Головою клубу Міського району Києва була член КПРС з 1912 р. М. Г. Калантирська. Вона згадує, що в клубі щодня збиралося багато робітників та робітниць, солдатів і солдаток. Для них читались доповіді і лекції з програмних питань партії, а також на інші теми, які їх цікавили. Проводилася тут і культурно-освітня робота ¹¹⁰. Такий же клуб більшовики організували в Печерському районі Києва. Для проведення в ньому виховної і агітаційно-пропагандистської роботи міський комітет партії відрядив більшовичку Б. І. Кузьковську. Їй допомогла група робітниць-активісток ¹¹¹. У робітничо-солдатському клубі «Інтернаціонал», відкритому 29 червня 1917 р. Катеринославським комітетом РСДРП, велику

¹⁰⁸ Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, стор. 178—179.

¹⁰⁹ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 4074, оп. 1, од. 36. 120, арк. 1—2.

¹¹⁰ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957, стор. 304.

¹¹¹ Киевский Арсенал в пролетарской революции. К., 1928, стор. 117.

роботу по політичному вихованню трудящих проводила С. І. Гопнер¹¹².

Висвітлення і роз'яснення клубними працівниками основних питань політичного життя країни та лозунгів більшовицької партії сприяло залученню трудящих до революційної боротьби, вихованню з найбільш свідомих пролетарок активних агітаторів і пропагандистів ленінських ідей.

Включалися до революційного руху і жінки сіл. Особливе значення для їх активізації мала пропаганда більшовиками аграрної програми партії, роз'яснення її політики з усіх основних питань революції, викриття контрреволюційної суті Тимчасового уряду та зрадництва угодовців. Селянки почали розуміти зрадинську суть дрібнобуржуазних партій меншовиків та есерів. Так, коли до с. Вільшанки Савранського повіту на Одещині прибули есерівські пропагандисти, щоб провести збір коштів на потреби війни, жінки заявили їм на сільському сході: «Ви приїхали буржуїв захищати. Звідки приїхали, туди можете й їхати. Поверніть нам з фронту чоловіків»¹¹³.

Проте в цілому участь жінок в революційному русі на селі, як і в містах з слабо розвиненою промисловістю, ще не стала активною і масовою.

Влітку 1917 р. в багатьох містах і селах України, як і по всій країні, прокотилася хвиля заворушень, викликаних дорожниччею і продовольчою кризою. Це був стихійний протест трудящих мас проти антинародної політики Тимчасового уряду. Застрільниками у цих виступах були жінки-робітниці і солдатки, які вимагали від властей налагодити постачання населення продовольством і вжити рішучих заходів проти спекуляції. Жінки збиралися групами і зупиняли підводи з вантажами, направляючи їх в свої райони, відбирали продукти у спекулянтів і т. д.

5 червня 1917 р. відбувся стихійний виступ 200 жінок у Житомирі. Вони поставили перед продовольчою управою вимогу забезпечити місто борошном, цукром та іншими продуктами харчування¹¹⁴. В Черкасах жінки об-

¹¹² «Звезда» від 21 червня, 1 липня 1917 р.

¹¹³ «Чорноморська комуна» (Одеса) від 8 березня 1963 р.

¹¹⁴ Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 317, од. зб. 6093, 1917, арк. 3.

шукували квартири, пекарні, земську управу і рекузували продукти у спекулянтів¹¹⁵.

Змучені голодом, дорожнечою, відсутністю предметів першої необхідності, вийшли на вулиці солдатики Києва, вимагаючи боротьби з спекуляцією. Наприкінці червня 1917 р. на розі вулиць Володимирської і Фундуклеївської (тепер вул. Леніна) жінки зупинили підводи, що вивозили зі складу бочки з оселедцями, і вимагали розподіляти їх між тими, хто терпів злидні¹¹⁶. У липні робітниця, до яких приєдналися солдатики, організували перевірку магазинів, складів торговців і пароплавів, що відходили з міста. Знайдені запаси продуктів конфісковувались і через міліцію передавались у продовольчі комітети. На Подолі солдатики влаштували обхід квартир, щоб виявити лишки продуктів у буржуїв та спекулянтів¹¹⁷.

Стихійні виступи жінок проти наростаючої продовольчої кризи відбулися в Катеринославі. Як повідомляла в одній з кореспонденцій газета «Звезда», «останнім часом біля булочних і пекарень знову з'явилися довгі, ледве не на весь квартал, хвости. Доводиться простоювати цілими годинами і, на жаль, піти з пустими руками... Роздратовані нескінченим томлінням у чергах, жінки зчиняють крики, звертаються до міліції, яка безсила вжити будь-яких заходів»¹¹⁸.

Подібні виступи солдаток відбулися у Чернігові¹¹⁹, Проскурові¹²⁰ та Літині¹²¹ Подільської губернії та в інших місцях.

«Продовольчі бунти» народних мас іноді набирали характеру масових і організованих виступів. Вони свідчили про те, що нестатки і злигодні трудящих досягли крайніх меж, що в країні наростала економічна і політична криза. Рух мас, викликаний продовольчими труднощами і дорожнечою, охоплював широкі верстви трудового населення і прискорював процес його револю-

¹¹⁵ Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 317, од. зб. 6069, 1917, арк. 2.

¹¹⁶ Женщины в революции, стор. 259.

¹¹⁷ 1917 год на Киевщине, стор. 135.

¹¹⁸ «Звезда» від 21 червня 1917 р.

¹¹⁹ «Черниговская земская газета» від 8 серпня 1917 р.

¹²⁰ Борьба за власть Рад на Подолі (березень 1917 р. — лютий 1918 р.). Документи й матеріали. Хмельницьк, 1957, стор. 73.

¹²¹ Там же, стор. 112—113.

ціонізування. Під впливом організованої страйкової боротьби пролетаріату і широкої агітаційно-роз'яснювальної роботи більшовиків міська біднота почала все виразніше усвідомлювати, що причиною дорожнечі і продовольчої кризи є імперіалістична війна і існуючий буржуазний лад, і активніше включалася до загальнопролетарської боротьби.

Про нову хвилю революційного піднесення трудящих мас, про невпинне зростання впливу більшовицької партії на робітників і робітниць свідчили червні демонстрації (18 та 25 червня 1917 р.), які з великим успіхом пройшли у Києві¹²², Харкові¹²³, в містах Донбасу¹²⁴. Багато робітниць, домашньої прислуги, трудівниць численних ремісничих майстерень, солдаток взяли участь у цих політичних демонстраціях. Вони йшли у пролетарських колонах під більшовицькими лозунгами «Вся влада Радам!», «Геть імперіалістичну війну!»¹²⁵. Зростала кількість прихильників цих лозунгів і на мітингах та зборах трудящих, що проходили в той час. «Ми вважаємо, що закінчити війну і боротися з загрожуючою господарською розрухою можна буде лише в тому випадку, — говорилося в резолюції, прийнятій на мітингу 100 робітників і робітниць майстерні Френкеля у Києві, — коли вся влада перейде до рук всього народу, тобто в руки Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»¹²⁶.

Як і всі трудящі, робітниці на власному досвіді переконувалися у зрадництві угодовських партій. До розуміння цього приходили не тільки пролетарки, а й жінки-трудівниці, свідомість яких залишалася ще на низькому рівні. Це підтверджує, зокрема, вміщений у катеринославській газеті «Звезда» матеріал під рубрикою «Робітничче життя». В ньому розповідалося про загальні збори членів профспілки домашньої прислуги, яка об'єд-

¹²² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 г. — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов в трех томах, т. I. К., 1957 г., стор. 135—136.

¹²³ Там же, стор. 244—245.

¹²⁴ Там же, стор. 305—306.

¹²⁵ М. Левкович. Жінка в революційній боротьбі та в громадянській війні на Україні, стор. 49.

¹²⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, стор. 119.

нувала у місті 2000 чоловік. Як з'ясувалося на зборах, шалену агітацію по завоюванню жінок на свій бік вела група есерів на чолі з Кузьміною. Автор статті, член Ради робітничих і солдатських депутатів, відзначала що есери ведуть «страшну війну не з темнотою, несвідомістю, безграмотністю цих бідних трудівниць, які і тепер при новому режимі працюють нерідко 18 годин, а воюють з більшовиками», забороняючи голосувати за них при виборах до міської думи і т. д. І ось на зборах 23 червня трудівниці виступили проти есерки Кузьміної. Робітнича Чорна у своєму виступі викрила роль Кузьміної в змові каніі заходів, спрямованих на запровадження для домашньої прислуги обов'язкового 8-годинного робочого дня, знищення контор для найму прислуги і т. д. На зборах виділилася група, що висловила бажання «записатися до більшовиків». «Організуйтеся, бідні трудівниці! — закликала газета. — Збирайтесь з силами, щоб дати відсіч різним «баренькам», які топчуть вас в грязюці. Ідіть до партії — до соціал-демократів більшовиків. Закликайте всіх своїх подруг і знайомих. Женіть від себе тих, які, обіцяючи вам журавля в небі, нічого для вас хорошого не зроблять»¹²⁷.

Наляканий зростанням революційного руху в країні, буржуазний Тимчасовий уряд, авторитет якого швидко падав, вирішив врятувати становище, розпочавши наступ військ на фронті. Гуркотом гармат, як пізніше вказувалося в Маніфесті VI з'їзду РСДРП(б), буржуазії треба було заглушити громові вибухи класової боротьби і революції¹²⁸.

Під впливом пропагандистської і агітаційної роботи більшовиків, які були проти наступу на фронті і наперед передвіщали його провал, солдатські маси почали відкрито протестувати проти кривавої бойні і відмовлялися йти в наступ. І ось в цей момент, коли солдатські маси почали втрачати ілюзії «добросовісного оборонства», контрреволюція з ініціативи тодішнього військового міністра О. Керенського вдалася до організації «ударних батальйонів». Особлива роль відводилася жіночим військовим формуванням — «жіночим батальйонам». Своім прикладом «захисту вітчизни» вони повинні

¹²⁷ «Звезда» від 27 червня 1917 р.

¹²⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, видання сьоме. К., 1954, стор. 365.

ні були «присоромити» солдатів і примусити їх довести війну до «переможного кінця».

До участі у формуванні «жіночих батальйонів» були залучені представниці буржуазних феміністичних спілок. Сповнені «патріотичного» завзяття, активні члени цих спілок — буржуазні дами при підтримці уряду створили «Спілку допомоги Вітчизні», головним завданням якої була організація «жіночих батальйонів смерті»¹²⁹. Вперше в Росії такий батальйон в кількості 200 жінок був сформований в Петрограді.

Одержавши наказ про формування «жіночих батальйонів», місцеві власті України також залучили до цієї справи буржуазні жіночі спілки. За допомогою штабів військових округів їх члени розгорнули широку агітацію по вербовці жінок до «батальйонів смерті»¹³⁰.

До «жіночих батальйонів смерті» вступали переважно романтично настроєні гімназистки, домашні служниці, селянки, ремісниця, яких внаслідок їх низької політичної свідомості легше було обдурити всякими обіцянками. Робітниця в батальйони потрапляли частіше через непорозуміння, ніж за переконанням.

На Україні «жіночі батальйони» формувалися в основному у Києві¹³¹, Одесі¹³², Полтаві¹³³, Миколаєві¹³⁴, Харкові¹³⁵, Криму (Ялті і Євпаторії)¹³⁶.

Буржуазна преса та феміністичні організації підняли навколо формування «жіночих батальйонів» страшенний галас, прагнучи за допомогою лозунгів «Війна до переможного кінця», «Захист свободи батьківщини» залучити до «ударних батальйонів» якомога більше обдурених людей¹³⁷. З цією ж метою у серпні 1917 р. у

¹²⁹ «Утро России» від 6 червня 1917 р.; «Черниговская земская газета» від 6 червня 1917 р.

¹³⁰ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 849, оп. 2, спр. 468, арк. 5, 13, 15.

¹³¹ Там же, арк. 15, 16, 23, 93, 100.

¹³² «Черниговская земская газета» від 11 серпня 1917 р.

¹³³ Разложение русской армии в 1917 г. М.—Л., 1925, стор. 73.

¹³⁴ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» від 26 липня 1917 р.

¹³⁵ КОДА, ф. 849, оп. 2, спр. 468, арк. 23.

¹³⁶ «Революция в Крыму», 1927, № 1(7), стор. 228, 220.

¹³⁷ «Южная копейка» від 4 серпня 1917 р.; «Черниговская земская газета» від 6 червня, 18 серпня, 1 вересня 1917 р.; «Родной край» (Херсон) від 6 червня, 13 липня 1917 р.; «Женское дело», 1917, № 14, стор. 16.

Москві був скликаний жіночий військовий з'їзд, у роботі якого взяли участь представниці «жіночих батальйонів» Києва та Одеси ¹³⁸.

І хоча більшість «жіночих батальйонів» невдовзі після відправки їх на фронт розпалися, все ж вони завдали певної шкоди діяльності більшовицької партії по залученню жіночих мас у загальнопролетарську революційну боротьбу робітничого класу.

Партія більшовиків закликала трудящих, зокрема пролетарок, рішуче протестувати проти створення ганебних «батальйонів смерті» і довести свою відданість інтересам трудового народу згуртованістю навколо левинських лозунгів, вступом до лав Червоної гвардії.

На численних зборах і мітингах, що відбувалися в цей час, трудящі вимагали негайного розформування «жіночих батальйонів» як оплоту контрреволюційних сил. Лозунг «Геть жіночий батальйон!» — був одним з насущних лозунгів трудящих під час демонстрації 18 червня в Петрограді ¹³⁹.

Рішення про негайне розформування всіх «ударних», в тому числі і «жіночих», батальйонів було ухвалене 11 вересня 1917 р. на засіданні солдатської секції Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів ¹⁴⁰, на об'єднаному засіданні Одеських Рад робітничих і солдатських депутатів 28 жовтня ¹⁴¹, на мітингу солдат 49-го піхотного запасного полку, розквартированого на території Одещини ¹⁴².

Активну боротьбу проти «жіночих батальйонів» поведла більшовицька преса. 30 липня центральний орган РСДРП(б) газета «Рабочий и солдат» вмістила статтю «Батальйони смерті», в якій закликала жінок-пролетарок рішуче протестувати проти цих ганебних формувань ¹⁴³.

У журналі «Работница» була надрукована стаття О. М. Коллонтай «Жіночі батальйони», в якій роз'ясню-

¹³⁸ «Черниговская земская газета» від 11 серпня 1917 р.

¹³⁹ «Звезда» від 27 червня 1917 р.

¹⁴⁰ Разложение русской армии в 1917 году, стор. 73.

¹⁴¹ В борьбе за Октябрь (март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957, стор. 163.

¹⁴² Там же, стор. 79—80.

¹⁴³ «Рабочий и солдат» від 30 липня 1917 р.

валося, що ті, хто входять до їх складу, стають захисниками буржуазного ладу, в якому процвітає насильство, несправедливість, брехлива мораль. Звертаючись до пролетарок, автор закликала їх до створення своїх «червоних робітничих легіонів»¹⁴⁴. Статтю О. М. Коллонтай передрукували місцеві більшовицькі газети, зокрема, 29 липня 1917 р. вона була надрукована в органі київських більшовиків газеті «Голос социал-демократа»¹⁴⁵.

Рішуче протестуючи проти створення «жіночих батальйонів», більшовицька партія вказувала жінкам інший шлях служіння інтересам трудящих мас. Більшовики закликали робітниць організовувати загони для допомоги селянам у збиранні врожаю, доглядати хворих і поранених солдатів, відкривати комунальні пральні і т. д.¹⁴⁶

Галас, піднятий буржуазною пресою і феміністками навколо «жіночих батальйонів», скоро затих, бо як бойові одиниці значення вони не мали.

Наступ на фронті означав продовження імперіалістичної війни «в інтересах капіталістів, всупереч волі величезної більшості трудящих»¹⁴⁷. Обурення народних мас політикою контрреволюційного уряду дійшло до краю. Окремі виступи робітників і солдатів, що стихійно виникли в Петрограді 3 липня, вилилися в загальну демонстрацію під лозунгом передачі всієї влади Радам. За наказом Тимчасового уряду, підтриманого меншовиками і есерами, демонстрація була розстріляна.

Розстрілом липневої демонстрації закінчився період двовладдя, період мирного розвитку революції. Вся повнота влади перейшла до рук контрреволюційного Тимчасового уряду, а Ради, керовані меншовиками і есерами, як і самі їх партії, перетворилися в придаток контрреволюції. В цих умовах В. І. Ленін висунув вимогу тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!». «Лозунг: «перехід всієї влади до Рад» був лозунгом найближчого кроку, — писав В. І. Ленін у брошурі «До лозунгів», — безпосередньо здійснимого кроку на цьому мирному шляху розвитку. Це був лозунг мирного роз-

¹⁴⁴ «Работница», 1917, № 8, стор. 7—8.

¹⁴⁵ «Голос социал-демократа» від 29 липня 1917 р.

¹⁴⁶ «Правда» від 30 липня 1917 р.

¹⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 211.

витку революції, розвитку, який був з 27 лютого по 4 липня можливий і, звичайно, найбільш бажаний, і який тепер безумовно неможливий»¹⁴⁸. Як відзначав далі В. І. Ленін, Ради можуть і повинні будуть з'явитися в новій революції, але не теперішні Ради, не органи угодовства з буржуазією, а органи революційної боротьби з нею¹⁴⁹.

Домігшись єдиновладдя, буржуазія перейшла до масових репресій. З особливою ненавистю контрреволюція накинута на більшовицьку партію та її вождя. Було заборонено газету «Правда». 7 липня Тимчасовий уряд видав наказ про арешт В. І. Леніна. Вождь партії змушений був піти в глибоке підпілля.

Контрреволюційна хвиля прокотилася і по Україні. І тут почалася кампанія мерзенного цькування більшовиків і наклепів на В. І. Леніна. Проте силами контрреволюції, незважаючи на всі вжиті нею жорстокі заходи, не вдалося роззброїти революцію. На власному досвіді трудящі маси переконувалися, що єдиною партією, якої можна вручити свою долю і за лозунги якої слід боротися до кінця, є більшовицька партія. Саме після липневих днів більшість народу стала швидко переходити на сторону більшовиків.

Партійні організації ділом і словом спростовували брудні наклепи буржуазної преси на партію більшовиків та її вождя. Як і всі члени партії, жінки-комуністки; незважаючи на наступ контрреволюції, усно і в пресі розповідали правду про вождя пролетаріату В. І. Леніна, роз'яснювали масам, за що бореться більшовицька партія. Значну роботу в цьому напрямі провели серед трудящих Катеринослава С. І. Гопнер¹⁵⁰, на Донбасі — С. Ю. Певцова¹⁵¹, на Чернігівщині — С. І. Соколовська¹⁵² та ін. Зокрема, у липні Катеринославський комітет більшовиків організував у приміщенні одного з місцевих театрів доповідь члена комітету С. І. Гопнер на тему «Ленін і його роль в революції». Як згадує Се-

¹⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 162.

¹⁴⁹ Див. там же, стор. 166—167.

¹⁵⁰ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 119.

¹⁵¹ Там же, стор. 556.

¹⁵² Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919). Чернигов, 1957, стор. 35—36.

рафима Іллівна, доповідь зібрала велику аудиторію і була вислухана з великою увагою ¹⁵³

Прослухавши одну з таких доповідей, робітники і робітничі, члени фракції більшовиків при спілці кравців Харкова, винесли резолюцію протесту проти контрреволюційних дій буржуазного уряду та вітали революційних робітників і солдатів Петрограда ¹⁵⁴. На наступ контрреволюції більшовики відповіли дальшою консолідацією своїх сил.

Отже, як свідчать історичні факти, в процесі розгортання революційної боротьби пролетаріату, в результаті величезної роз'яснювальної роботи більшовицької партії зростала політична свідомість трудящих жінок. Активізувалася їх участь у страйковому русі, в роботі соціал-демократичних організацій, Рад, профспілок, у виданні і розповсюдженні більшовицької преси тощо.

В ЛАВАХ БОРІВ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ РАД

Докорінна зміна політичної ситуації після липневих днів вимагала від більшовицької партії розробки нової тактики і нових лозунгів у боротьбі за перемогу соціалістичної революції. Це завдання виконав VI з'їзд РСДРП(б), що відбувся 26 липня — 3 серпня 1917 р. в Петрограді ¹⁵⁵. В основу рішень з'їзду були покладені тези В. І. Леніна «Про політичне становище», статті «До лозунгів», «Уроки революції» та ін.

Здійснюючи вказівки вождя і всебічно проаналізувавши обстановку в країні, з'їзд націлив партію на підготовку пролетаріату та біднішого селянства до повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату.

Озброєні рішеннями VI з'їзду партії, більшовицькі організації України під керівництвом Центрального Ко-

¹⁵³ Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції (безезень 1917 р. — лютий 1918 р.). Збірник статей. К., 1957, стор. 46.

¹⁵⁴ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 435—436.

¹⁵⁵ Серед 267 делегатів з'їзду було 16 жінок, з них 2 — Є. Б. Бош і Н. І. Островська — від більшовицьких організацій України (підраховано за кн. «Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы». М., 1958, стор. 300—308, 441, 451, 452, 462, 463).

мітету розгорнули енергійну діяльність по підготовці мас до збройного повстання. Велику роботу серед трудящих України проводили жінки-більшовички: Є. Б. Бош, С. І. Соколовська, С. І. Гопнер, Н. І. Островська, А. В. і О. В. Єсави, В. М. Лапіна, С. Ю. Певцова, Д. І. Іткінд, А. І. Вагранська та багато інших.

Наростання революційної хвилі відбувалося в умовах дальшого наступу буржуазії на завоювання народних мас. Ставши на шлях розвалу промисловості, дезорганізації постачання, вона намагалась задушити революцію «кістлявою рукою голоду» і встановити в країні контрреволюційну військову диктатуру.

Всю Росію, в тому числі й Україну, охопив надзвичайний розгул спекуляції. Ціни на продукти харчування і товари першої необхідності швидко зростали. У Києві, наприклад, ціни у третьому кварталі 1917 р. порівняно з початком року зросли в півтора-два рази і набагато перевищували ціни першого року війни. Так, життєвий хліб подорожчав порівняно з 1914 р. в 6,5 разів, м'ясо — в 6, масло вершкове і пшоно — в 6, мило — в 10 разів і т. д.¹⁵⁶

У результаті економічного саботажу, дезорганізації виробництва і локаутів у країні зросло безробіття, що насамперед лягло важким тягарем на плечі жінок, багато з яких внаслідок війни стали основними годувальниками у сім'ї. Так, лише у Києві, за даними міської біржі праці, у першому кварталі 1917 р. було 2526 безробітних жінок, у другому — 2871, третьому — 2394.¹⁵⁷

В умовах швидкого зростання безробіття деякі робітничі організації допустили помилки, вирішивши звільнити в першу чергу жінок, в сім'ї яких працювали чоловік, брат чи батько. Більшовицька партія виступила з критикою таких дій, вказуючи на їх шкідливість для пролетарського революційного руху. 17 серпня 1917 р. газета «Правда» опублікувала статтю К. М. Самойлової «Безробіття насувається», в якій роз'яснювалося, що звільнення жінок з роботи призводить до відриву їх від революційної боротьби, до розколу загальнопролетар-

¹⁵⁶ П. Шморгул, Б. Корольов, М. Кравчук. Київ у трьох революціях. К., 1963, стор. 125.

¹⁵⁷ «Пролетарская мысль» від 30 листопада 1917 р.

ського руху і послаблення фронту соціалістичної революції.

Більшовики закликали трудящих відповісти на погіршення свого становища посиленням боротьби проти капіталістів. По країні прокотилася нова хвиля страйків. Знову відбулися значні виступи жінок в зв'язку з продовольчими труднощами. Особливо великих розмірів досягли вони в Криму (Сімферополі, Євпаторії, Феодосії). У Сімферополь для «заспокоєння» мас були викликані військові частини. Протест жінок в Керчі вилився у велику демонстрацію проти Тимчасового уряду¹⁵⁸.

У ході революційної боротьби трудящі на власному досвіді переконувалися, що справжні захисники їх інтересів — більшовики. З кожним днем зменшувався вплив меншовиків і есерів. Характерним є випадок, що стався у серпні 1917 р. у Луганську. Член виконкому Луганської Ради меншовик Козорезов, виступаючи на зборах солдатів 3-го артилерійського полку, закликав їх учинити розправу над більшовиками та їх організаціями. Ця провокаційна промова викликала гнівне обурення як солдатів, так і всіх робітників Луганська. Зокрема, робітники і робітничі найбільших заводів міста — патронного і Гартмана — різко засудили вчинок меншовика в протесті, опублікованому на сторінках більшовицької газети «Донецкий пролетарий»¹⁵⁹.

Трудящі жінки все більше усвідомлювали, що тільки у загальнопролетарській боротьбі можна домогтися поліпшення свого становища. Так, у відкритому листі, надрукованому в газеті «Донецкий пролетарий», робітниця Луганського патронного заводу зверталася до товаришок по праці з закликом вступати до лав РСДРП(б) і профспілки металістів. В листі говорилося: «Пора, товариші жінки, прокинутися від довгої і ганебної сплячки. Перестаньмо надіятися на якихось добрих людей, які будуть за нас працювати, будуть захищати наші економічні і політичні інтереси... Хто не хоче повернутися до попереднього напіврабського становища, хто дійсно

¹⁵⁸ П. Н. Наднижский. Очерки по истории Крыма. Ч. II. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917—1920 гг.). Симферополь, 1957, стор. 33.

¹⁵⁹ Борьба за власть Советов в Донбассе. Донецк, 1957, стор. 102—103.

прагне до світлого щасливого майбутнього, той повинен цікавитися політичним життям, повинен свідомо вступити до політичної партії пролетаріату — Російської соціалістичної робітничої партії»¹⁶⁰.

Зростала чисельність жінок в багатьох профспілках. Наприклад, серед 2406 членів профспілки портових робітників Херсона на 10 серпня 1917 р. було 879 жінок. На 1 серпня профспілка голково-пральних підприємств цього ж міста об'єднувала 95 чоловіків і 407 жінок, протягом місяця до неї вступило ще 6 чоловіків і 22 жінки. З 1623 членів профспілки домашньої прислуги Херсона 1116 були жінки¹⁶¹.

Під впливом революційної боротьби робітничого класу дедалі розгортався селянський рух, який у вересні — жовтні 1917 р. охопив всю Україну.

Втративши надію одержати землю від Тимчасового уряду законодавчим порядком, зневірившись в угодівській політиці есерів, селянство все частіше ставало на шлях розв'язання аграрного питання власними силами.

Активними учасниками, а іноді й ініціаторами революційної боротьби на селі були жінки. Наприклад, виступом селян хутора Переточок Червоно-Слобідської волості на Сумщині у серпні 1917 р. керували жінки Є. Чорна, Д. Кравченко, М. Хілченко¹⁶². Жінки очолили селянські виступи у Рихтецькій волості, с. Великі Кутниці Подільської губернії¹⁶³ і т. д.

Восени 1917 р. загострилися всі форми боротьби трудящих. Країна переживала загальнонаціональну кризу. Все настійніше поставало питання про передачу влади Радам. В цей час активізувалася організаційна та агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків серед жіночих мас. Центральний Комітет більшовицької партії з ініціативи Я. М. Свердлова утворив при ЦК РСДРП(б) Всеросійське бюро по роботі серед робітниць, що спря-

¹⁶⁰ «Донецький пролетарій» від 3 серпня 1917 р.

¹⁶¹ Херсонський обласний державний архів, ф. 607, оп. 1, од. зб. 55, арк. 59, 109, 127.

¹⁶² О. В. Гу ж в а. Більшовицькі організації Сумщини в боротьбі за встановлення Радянської влади в 1917—1918 рр. Суми, 1957, стор. 19.

¹⁶³ Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. — лютий 1918 р.), стор. 77—78, 94—95.

мовувало роботу більшовицьких організацій серед жінок відповідно до рішень VI з'їзду партії.

У своїх лавах більшовицька партія виховала багато жінок, які стали активними діячами не лише жіночого, а й загального пролетарського руху. Значну революційну діяльність серед трудящих Харківщини провадили Г. Хоперська, І. Ярослав, Є. Л. Репельська (Сергеєва-Артем), М. Данилевська, О. П. Кін, К. Зеленська; на Донбасі працювали — Р. Б. Борисова, С. Ю. Певцова, М. О. Істоміна, М. Є. Ляпіна, К. І. Меркулова, П. М. Федорова, М. Р. Цибаненко; у Катеринославі — С. І. Гоннер, О. Горуля. Секретарем більшовицької газети «Голос пролетарія» в Одесі працювала член РСДРП(б) з 1917 р. В. Я. Мойрова, яка на II з'їзді Румчероду у грудні 1917 р. була обрана до складу більшовицького виконкому.

Відповідальні доручення більшовиків Миколаївщини по революційному вихованню мас виконували Н. Ф. Гурвич, А. І. Шкреба, Г. Акімова, Г. Парамонова та ін.

Херсонська партійна організація виховала в своїх лавах революціонерок Є. І. Чижову-Лосеву, С. З. Плоткіну, К. Л. Ліновську.

Зростала участь жінок в роботі партійних організацій та більшовицьких комітетів. На скликаній 10—11 серпня 1917 р. губерньській конференції більшовиків Чернігівщини до першого губерньського комітету РСДРП(б) поряд з іншими були обрані більшовички С. Соколовська, Р. Гордон, О. Васютинська¹⁶⁴. Загальні збори міської Чернігівської організації РСДРП(б), що відбулися 31 серпня 1917 р., до складу партійного комітету обрали жінок О. Листопад, П. Непомняшу, С. Зафранську та ін.¹⁶⁵

Дійсно легендарною є революційна діяльність Софії Іванівни Соколовської (1894—1938). Вступивши до більшовицької партії в 1915 р., вірна дочка українського народу все своє життя віддала служінню справі трудящих. Після Лютневої революції С. І. Соколовську обрали членом Чернігівського губкому РСДРП(б) і чле-

¹⁶⁴ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. Р-651, оп. 3, од. зб. 11, арк. 3.

¹⁶⁵ Большевиетские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 754, 755.

ном президії Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Про її великий авторитет серед мас свідчить той факт, що за часів контрреволюційного Тимчасового уряду вона, жінка-комуністка, була обрана по списку більшовиків гласним міської думи. В серпневі дні 1917 р. вона провадила велику пропагандистську і організаційну роботу, часто виступала на мітингах і зборах, викриваючи зраду меншовиками і есерами інтересів трудящих, антинародну політику Тимчасового уряду, агітуючи за передачу всієї влади в руки робітників та бідніших селян ¹⁶⁶.

Окремі доручення партійної організації Олександрівська виконували більшовички І. Р. Сафонова, К. Даниленко, Є. Колокольцева, К. Адоњева, сім'я Макарових та ін.

Активними діячками більшовицької організації Єлисаветграда були М. Белаковська (член першого більшовицького комітету), Л. Демченко, В. Завадовська, Л. Дашевська, Т. Каневська. У Павлоградській організації більшовиків працювали О. Войнова, Л. Альшверська.

Багато енергії проявляли більшовички, проводячи агітаційно-пропагандистську роботу серед солдатських мас, мобілізуючи їх на соціалістичну революцію. Більшовики, підтримуючи боротьбу солдатів і матросів за політичні і громадські права, повну демократизацію армії, ставили собі за мету наблизити армію до народу, вирвати її з рук контрреволюційного командування, залучити передові загони військ на бік соціалістичної революції.

Особливого значення набуло це завдання для більшовиків України, де за роки війни зосередилася значна кількість військових частин. Великі гарнізони розташувались у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Вінниці, Миколаєві, Херсоні та інших містах. На військово-морських базах Чорноморського флоту постійно знаходились бойові кораблі. Крім того, на Україні дислокувались резервні частини Південно-Західного і Румунського фронтів. Ось чому відразу після виходу з підпілля більшовицькі організації приділили велику увагу розвитку політичної активності солдатів і матросів, демо-

¹⁶⁶ Чернігівський історичний музей, ф. Ал.-1381/3, арк. 1, 2, 3.

кратизації армійського життя. Для керівництва політичним життям в усіх найбільших гарнізонах, на військово-морських базах, у діючій армії були створені військово-організації більшовиків, які відігравали важливу роль у боротьбі партії за солдатські маси, у формуванні збройних сил соціалістичної революції.

Свій посильний вклад у роботу серед солдатів і матросів внесли і жінки-більшовички України.

Для пропаганди ленінського вчення соціалістичної революції та політичного виховання солдатських мас більшовики широко використовували збори, мітинги, більшовицьку літературу, пресу, робітничо-солдатські клуби.

Значну допомогу у налагодженні більшовицької пропаганди в тилкових гарнізонах Південно-Західного фронту подала член партії з 1898 р., секретар ЦК РСДРП(б) Олена Дмитрівна Стасова. Вона надсилала більшовикам-солдатам літературу, інструкції та постанови партії, підтримувала їх зв'язки з Центральним Комітетом¹⁶⁷.

Провадити організаційно-пропагандистську роботу серед військ більшовикам доводилось у надзвичайно складних умовах. Адже на першому етапі революції солдати вірили буржуазному Тимчасовому уряду, значна кількість їх знаходилась у полоні оборонських лозунгів угодовських партій. Тому одним з головних завдань, що стояло перед більшовиками в період підготовки мас до збройного повстання, було позбавлення солдатів оборонських ілюзій. «Найбільшим, найяскравішим проявом дрібнобуржуазної хвилі, — писав з цього приводу В. І. Ленін, — яка захлеснула «майже все», треба визнати *революційне оборонство*. Саме воно — найлютіший ворог дальшого руху і успіху російської революції»¹⁶⁸. І до цієї важливої роботи партія залучала жінок.

Так, член бюро військової організації ЦК РСДРП(б) — Всеросійського штабу по керівництву ро-

¹⁶⁷ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. — февраль 1918 г.). К., 1958, стор. 62, 135; А. Васильков. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня. К., 1964, стор. 22, 52.

¹⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 43.

ботою серед солдатських мас О. Ф. Розмирович * не-одноразово виїздила на Південно-Західний фронт. Вона подавала організаційну допомогу більшовицьким військовим організаціям, виступала на солдатських зборах і мітингах з промовами і бесідами, в яких роз'яснювала програмні вимоги і лозунги партії. Одночасно О. Ф. Розмирович була редактором газети «Солдатская правда», органу Військової організації при ЦК і Петроградському комітеті РСДРП(б). Часто вона сама виступала з статтями, в яких захищала інтереси робітників, селян, солдатів.

Спираючись на партійні осередки у військових частинах, посилили агітаційно-пропагандистську роботу у місцевих гарнізонах більшовики Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси. Зокрема, Катеринославський комітет РСДРП(б) організував для солдат-більшовиків цикл доповідей з питань тактики партії в революції. Першу доповідь на тему «Партійні суперечності» прочитала С. І. Гопнер ¹⁶⁹.

Значну роботу по зміцненню Севастопольської організації РСДРП(б), по вихованню моряків-чорноморців та робітників у більшовицькому дусі проводила професіональна революціонерка Надія Іллівна Островська («Ніна») **, направлена Центральним Комітетом більшовицької партії до Севастополя після липневих подій.

Обрана головою Севастопольського комітету РСДРП(б), Н. І. Островська приділяла особливу увагу зміцненню партійних осередків у місті. У листі Сімферопольської ініціативної групи більшовиків до ЦК РСДРП(б) у серпні 1917 р. відзначалося, що Н. І. Островська працює дуже продуктивно ¹⁷⁰.

Ще з більшою енергією розгорнула масово-політичну роботу у військах Севастопольська більшовицька ор-

* Розмирович О. Ф. (1886—1953) — професіональна революціонерка, член РСДРП(б) з 1904 р. В 1907—1909 рр. — секретар Вузового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці (м. Київ).

¹⁶⁹ А. Васильков, Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня, стор. 34.

** Островська Н. І. (1881—1934) — член РСДРП(б) з 1904 р. Після встановлення влади Рад — на партійній та радянській роботі.

¹⁷⁰ Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 850—851.

ганізація після VI з'їзду партії. Досвідчений організатор, агітатор і пропагандист Н. І. Островська разом з Ю. П. Гавеном, Н. А. Пожаровим та іншими, викриваючи зрадництво меншовиків та есерів, мобілізували моряків під прапор соціалістичної революції¹⁷¹. Незважаючи на те, що угодовці розгорнули наклепницьку кампанію проти революціонерів, зокрема, проти Н. І. Островської, твердячи, що «цей демагогічний матрос у спідниці губить революцію», вплив більшовицьких ідей серед моряків посилювався.

В листі до ЦК РСДРП(б) від 9 вересня 1917 р. Н. І. Островська, повідомляючи про труднощі боротьби з есерами та меншовиками, писала, що більшовизм росте «не по днях, а по годинах», і просила негайно прислати для роботи у Севастополь досвідчених товаришів, щоб з їх допомогою «охопити всю масу, яка наче приливом неухильно котиться до нас»¹⁷².

Виконуючи настанови партії, значну роботу по більшовизації військ Південно-Західного фронту провадила Є. Б. Бош*. Як голова обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, вона у серпні—вересні 1917 р. об'їздила військові частини Південно-Західного фронту, відвідала Могилів-Подільський, Вінницю, Конопот, Проскурів та інші міста. Лише протягом одного тижня у Могилеві-Подільському та його околицях вона провела у військових частинах 15 мітингів, переважна більшість яких пройшла з величезним піднесенням. «Всюди слухали з захоплюючим інтересом, — згадувала Є. Б. Бош, — і проводжали проханням приїхати ще»¹⁷³. Перед солдатами полум'яна більшовичка виступала з лекціями-промовами на теми: «Війна і можливість миру», «Шість місяців революції», «Новий етап революції», «Війна і пролетаріат Європи», «З'їзд Рад та Устаїновчі

¹⁷¹ «Революция в Крыму», 1922, № 1, стор. 7.

¹⁷² Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 886, 887.

* Бош Є. Б. (1879—1925) — радянський партійний і державний діяч, член більшовицької партії з 1903 р. В 1908 р. увійшла до складу Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, пізніше була обрана членом Київського комітету РСДРП. В 1918—1922 рр. працювала на партійній та військовій роботі у Пензі, Астрахані, Чернігові, а також на керівній роботі в ЦК Всеробітземлісу, Центроспілки, Наркомпроді.

¹⁷³ Е. Бош, Год борьбы, стор. 27.

збори», «Національний гніт і Україна», «Господарські розруха і боротьба з нею», «Наші розбіжності — наші вимоги і політика меншовиків та есерів».

У повідомленні до Секретаріату Центрального Комітету більшовицької партії про результати своїх виступів Є. Б. Бош у жовтні 1917 р. писала, що серед солдат «спостерігалася цілковита солідарність та одностайна підтримка основних вимог соціал-демократів, і меншовикам говорити не давали, кричали: «ви — корніліївці — продаєте революцію, ви йдете з буржуями проти народу» і т. д. і в тому ж дусі. При цьому зазначувала, що виступаю не агітаційно, а виключно пропагандистським завданням — дати знання, а не створювати настрої. Тому я вважаю особливо цінним ставлення і настрої мас»¹⁷⁴.

За активною участю Євгенії Богданівни у Могилеві Подільському почала виходити більшовицька газета «Красное знамя» — орган районного комітету РСДРП (б) та інтернаціоналістів 8-ї армії Південно-Західного фронту¹⁷⁵.

Серед славної когорти тих, хто, повсякденно ризикуючи життям, провадив плідотворну роботу серед солдатських мас, почесне місце належить члену КПРС з січня 1917 р. Р. С. Сломницькій. Велике враження на солдат справила промова 19-річної більшовички на Надзвичайному фронтовому з'їзді Південно-Західного фронту, що проходив 18—24 листопада 1917 р. 1 грудня Р. С. Сломницька виступала на II з'їзді 7-ї армії, який відбувався у Кам'янці-Подільському. В її особі наша партія мала талановитого трибуна-більшовика, який володів дорогоцінним вмінням живим словом донести до самої глибини свідомості і серця слухача ленінську правду про соціалістичну революцію¹⁷⁶.

З особливою силою організаційний талант, відвага, сміливість вірних дочок народу проявилися в період, коли Комуністична партія розпочала енергійну підготовку мас до штурму всіх сил контрреволюції.

¹⁷⁴ Переписка Секретарната ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями (март—октябрь 1917 г.). Сборник документов, т. I. М., 1957, стор. 348—349.

¹⁷⁵ Там же, стор. 348.

¹⁷⁶ Ф. Попов. Рассказ о незабываемом. (Записки большевика). К., 1961, стор. 74—75, 82—83.

24 жовтня 1917 р. на заклик партії більшовиків у Петрограді почалося збройне повстання робітників, солдатів і матросів, в результаті якого буржуазний Тимчасовий уряд був повалений. 25 жовтня в Росії перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму і утвердження комунізму. Вона стала поворотним пунктом в історичній долі українського народу. Слідом за своїми російськими братами робітничий клас і бідніше селянство України сміливо пішли на боротьбу за повалення влади капіталістів та поміщиків і встановлення диктатури пролетаріату.

Перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді палко вітали трудящі маси України. На мітингах і зборах робітники і робітниці, селяни і селянки ухвалювали резолюції, в яких заявляли про свою підтримку влади Рад і готовність із зброєю в руках боротися за неї. Характерна резолюція жінок-солдаток і домашньої прислуги Шулявського району м. Києва, прийнята на мітингу 26 листопада 1917 р. В ній містилося привітання Раді Народних Комісарів та справжнім борцям за мир, землю і свободу — більшовикам ¹⁷⁷.

Очолена більшовицькою партією боротьба трудящих міст і сіл України за перемогу соціалістичної революції викликала шалений опір об'єднаних сил Тимчасового уряду і буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Контрреволюція гарячково готувалася до розправи з революційними силами. Особливо складною і напруженою була обстановка в Києві, де перебував штаб Київського військового округу, в розпорядженні якого були значні сили контрреволюційно настроєних військ. Загальна кількість їх становила 10 тис. чоловік. Тут же були зосереджені війська Центральної ради.

Революційний табір, що спирався на активну підтримку трудящих міст, налічував приблизно 6500 червоногвардійців та солдатів. Щоб забезпечити допомогу революційним силам Києва, за дорученням обласного комітету партії Є. Б. Бош виїхала до важливого тилового міста Південно-Західного фронту — Вінниці. Під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістич-

¹⁷⁷ Боротьба за владу Советов на Киевщине, стор. 451.

ної революції в Петрограді тут також почалося збройне повстання, яким керував ревком на чолі з М. П. Тарнгородським. Революційні війська Вінниці відчували гостру потребу в зброї, особливо в артилерії. Ревком вирішив звернутися за допомогою до 2-го гвардійського корпусу. Грунт для більшовизації гвардійців революційний, оскільки корпус поповнювався з революційно настроєних запасних полків, що перебували в Петрограді. До місця розташування корпусу в районі Жмеринки прибула делегація на чолі з Є. Б. Бош¹⁷⁸.

Велика роз'яснювальна робота більшовиків, їх розповіді про перемогу революційного повстання в Петрограді та про боротьбу трудящих України з контрреволюцією дали позитивні наслідки. Солдати корпусу відкривалися про свою готовність боротися за встановлення Радянської влади і виступили на допомогу трудящим Києва та Вінниці. Зайнявши Жмеринку, гвардійці припинили рух через станцію ешелонів з військами, які направлялися для підтримки сил поваленого Тимчасового уряду. Хоча солдати не встигли допомогти трудящим Вінниці, оскільки 29 жовтня 1917 р. повстання у місті було придушене, їх виступ свідчив про готовність солдатів разом з робітниками і селянами боротись за торжество соціалістичної революції.

Особливий героїзм і самовідданість у боях за Жовтень проявили робітниці Києва, де 29 жовтня почалося повстання робітників і революційних солдатів проти сил антинародного Тимчасового уряду.

Навіки уславили свої імена П. Бондаренко, Є. Рогожина, Г. Подшивалова та багато інших, які брали безпосередню участь у боях за владу Рад. П. Бондаренко заступила кулеметника, що вибув з строю, і відважно вела боротьбу проти ворога. Дружина начальника електроцеху заводу «Арсенал» Євдокія Рогожина в ті грізні дні часто заступала бійців в охороні заводу¹⁷⁹.

У дні боїв жінки були зв'язківцями, розвідницями. Успішно виконували доручення повстанців по встановленню зв'язку з іншими районами міста О. Ситниченко, А. Слинько, сестри М. та О. Бош, М. Левченко, Т. Орлікова, В. Гончарова та ін.

¹⁷⁸ В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі, стор. 49.

¹⁷⁹ «Радянська жінка», 1947, № 10, стор. 2.

Одержавши від Київського комітету більшовиків адреси підпільних пекарень, що випікали хліб для повсталих, робітниці Б. Кузьковська, О. Приходько, Л. Комська, Т. Степанова, Т. Медущенко, В. Гончарова, С. Алтухова, Є. Левіна, Г. Штром та інші взялися доставляти цей хліб до основної бази пролетарів — заводу «Арсенал». Цілі вози хліба, добре замаскованого дровами, сіном, доставляли вони арсенальцям. Коли ж юнкерські караули посилилися і підводами вже не можна було діставатися до «Арсеналу», відважні жінки під пошест куль і снарядів обхідними шляхами пробиралися з Подолу, на Печерськ, приносячи хліб у кошиках. Таким же способом проносили вони на завод патрони, медикаменти¹⁸⁰. За дорученням штабу повстання жінки організували в «Арсеналі» перев'язочний і харчувальний пункти.

Активна учасниця жовтневих і січневих подій 1917—1918 рр. у Києві Парасковія Бондаренко у своїх спогадах писала про самовіддану боротьбу жінок на барикадах Жовтня: «В одному з заводських корпусів, у будинку № 8 по Московській вулиці, розташувався штаб, що керував повстанням. На нижньому поверсі був влаштований околоток для поранених, перев'язочний і харчовий пункти. Повсюди тут можна було бачити жінок, дружин робітників «Арсеналу», які активно допомагали чоловікам під час повстання»¹⁸¹.

В результаті героїчної боротьби пролетарів та їх бойових подруг збройним силам контрреволюційного Тимчасового уряду в Києві було завдано вирішального удару. Та перемогою робітників і робітниць обманним шляхом скористалася буржуазно-націоналістична Центральна рада, яка узурпувала владу в Києві. Перед робітничим класом Києва, як і всієї України, постало завдання розгромити сили буржуазно-націоналістичної контрреволюції і встановити Радянську владу.

Історія боротьби за владу Рад відмічає самовіддані подвиги жінок України у підготовці повстань на місцях і в безпосередніх боях з контрреволюцією. Вони як бійці робітничих загонів Червоної гвардії боролися за перемогу Жовтня зі зброєю в руках, вели агітаційну роботу

¹⁸⁰ Київський Арсенал в пролетарской революции, стор. 121.

¹⁸¹ «Радянська жінка», 1947, № 10, стор. 2.

серед мас, організовували харчування, постачання зброї на передові позиції тощо. У Київському робітничому загоні героїчно боролися жінки-червоногвардійці В. Бухарцева, М. Козюліна, Л. Соколова, М. Михайлова (Базарова), Г. Подшивалова, Р. Лучанська; у Харківському — О. Виноград, І. Ярослав, О. Нагорна; у Луганському — О. Єлтанська; у Макіївському — Д. Запруднева, К. Рябцева, сестри К. і Н. Гуляченки; у Дружківсько-Костянтинівському — сестри Олександра, Анастасія та Євдокія Єсави; у Берестово-Богодухівському — М. Котова, М. Синютіна, А. Алхімова, А. Плахова; у Херсонському — Є. Чижова-Лосева; в Одеському — П. В. Чижикова, Г. Степанова; у Полтавському — П. Чайка та багато інших.

Неоцінимі заслуги жінок у організації медико-санітарної допомоги борцям за Жовтень. Загони червоних сестер були створені майже при кожному загоні Червоної гвардії. У Харкові санітарні загони організовували М. Межова, Л. Репельська, Томін-Сокольська¹⁸². Загін Червоного Хреста Червоної гвардії Харківського паровозобудівного заводу складався з 51 жінки¹⁸³.

Велике значення для мобілізації сил українського народу на боротьбу за створення дійсно революційної влади Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів мав Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся у Харкові 11—12 (24—25) грудня 1917 р. З'їзд проголосив Україну Радянською республікою і обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад України, який 17(30) грудня утворив перший український Радянський уряд — Народний Секретаріат. До його складу поряд з В. П. Затонським, М. О. Скрипником, Е. В. Лугановським, Ф. А. Сергєєвим (Артемом), С. С. Бакинським та іншими була обрана Є. Б. Бош. В першому Радянському українському уряді її призначили секретарем внутрішніх справ. Це було визнанням заслуг жінок-комуністки перед революцією і свідченням справжньої демократії радянської держави.

З перших днів свого існування Народний Секретаріат, при братній підтримці і допомозі з боку Радян-

¹⁸² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 821, арк. 82, 83.

¹⁸³ Там же, арк. 37.

ської Росії, ЦК РСДРП(б) і особисто В. І. Леніна, очолив героїчну боротьбу трудящих проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради і білогвардійської контрреволюції.

За вказівкою В. І. Леніна для допомоги українським робітникам і селянам у боротьбі з контрреволюцією на Україну прибули загони російських червоногвардійців, балтійських моряків, революційних солдатів. Протягом грудня 1917 р. і січня 1918 р. червоногвардійські загони Донбасу разом з російськими червоногвардійцями розгромлювали білокозаків Каледіна і гайдамацькі банди Центральної ради. 27 грудня 1917 р. почалося збройне повстання в Катеринославі, яке після триденних боїв закінчилося перемогою робітників і встановленням у місті Радянської влади. 17 січня 1918 р. була встановлена влада Рад в Одесі. Протягом січня 1918 р. в результаті збройних повстань влада перейшла до Рад в Миколаєві, Херсоні, Олександрівську, Єлисаветграді та у багатьох інших містах України. 4 січня 1918 р. Український Радянський уряд віддав наказ про наступ червоногвардійських загонів на Київ, де зосередилися основні сили буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Готувалися до вирішальних боїв з Центральною радою і самі трудящі Києва. 15 січня 1918 р. на засіданні Київської Ради робітничих і солдатських депутатів за участю представників профспілок і фабзавкомів було прийнято рішення розпочати збройне повстання. Для керівництва повстанням присутні обрали загальноміський Ревком.

У ніч з 15 на 16 січня 1918 р. у місті розпочалося повстання, що охопило Печерський, Подільський, Залізничний і Шулявський райони Києва. Як і в жовтневі дні, в авангарді боротьби проти контрреволюції йшов «Арсенал». Напередодні повстання Ревком доручив А. Медущенко, Б. Кузьковський, В. Гончаровій, Л. Комський, А. Слинько, Р. Лучанській підготувати для арсенальців патрони, харчі, медикаменти тощо. Жінки дружно взялися за роботу і в короткий час виконали це завдання. Робітниці-арсеналки влаштували на території заводу харчувальний пункт.

Допомогу повстанцям подавали жінки і з інших фабрик, заводів, майстерень. У своїх спогадах про ті

часи робітниці-трикотажниці пишуть, що за постановою Ревкому у січні 1918 р. багато жінок було мобілізовано для зв'язку міських районів з «Арсеналом»¹⁸⁴.

Почалися бої. І тут жінки поруч з чоловіками у лавах борців. Мужньо і хоробро боролися з мерзенними націоналістами учасниці жовтневих подій арсеналки Г. Подшивалова, П. Бондаренко та багато інших, які пізніше за активну участь у боях проти ворогів Радянської влади були нагороджені почесним знаком «Герою жовтневих і січневих подій». Про надзвичайний ентузіазм, що охопив тоді всіх трудящих, Є. Б. Бош писала: «Великі й трагічні дні Паризької Комуні мимоволі спадали на думку в ці дні, коли під градом куль та гарматним вогнем десятки дівчат і жінок робітничого класу пробиралися до «Арсеналу», що був у стані облоги, з хлібом, медикаментами, снарядами, приносили патрони на передові позиції»¹⁸⁵.

Учасниця січневого повстання З. Красильщик розповідає, що у клунках з продовольством для повсталих робітниць часто проносили і патрони. Одна з дівчат одержала в госпіталі санітарні повозки, які буквально під вогнем вдалося провезти на територію «Арсеналу» для того, щоб посилити медичну допомогу арсенальцям¹⁸⁶.

Учасник оборони «Арсеналу» С. Г. Урін згадує про героїзм жінок-робітниць М. Лотової, Южної, Ф. Чайковської, Левицької, А. Аронової, студентки-медички І. Соболевої, які подавали допомогу пораненим бійцям. Жінки заспокоювали поранених, підтримували в них бадьорість, упевненість у перемозі¹⁸⁷.

У січневих боях за владу Рад захисникам «Арсеналу» треба було налагодити зв'язок з різними районами міста, де також велася запекла боротьба з націоналістичною Центральною радою, щоб координувати свої дії. Ризикуючи життям, комуністки та комсомолки А. Слинько, О. Ситниченко, О. Приходько, сестри О. та М. Бош, М. Левченко, К. Кухарська, Козировська, Б. Кузьковська та інші часто виконували найвідпові-

¹⁸⁴ Январський район в революційному русі, стор. 109.

¹⁸⁵ Е. Бош. Год борьбы, стор. 136.

¹⁸⁶ Январський район в революційному русі, стор. 93.

¹⁸⁷ Великий Жовтень на Київщині, стор. 208—209.

дальніші завдання Ревкому, ходили в розвідку, були зв'язними ¹⁸⁸.

Наприкінці січня самовіддана боротьба трудящих Києва увінчалась перемогою. 26 січня 1918 р. після трьох днів запеклої боротьби радянські війська у взаємодії з повсталим населенням очистили місто від жовтоблакитних банд Центральної ради. 30 січня 1918 р. Радянський уряд України переїхав з Харкова до Києва. Над українською землею гордо замайорів переможний прапор Рад.

Жіночий пролетарський рух став невід'ємною частиною загальної революційної боротьби трудящих за знищення усіх форм поневолення людини. Під керівництвом більшовицької партії робітниці і селянки України взяли активну участь у підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Героїзм, проявлений трудящими жінками у буремні дні боротьби за владу Рад, ще раз підтвердив передбачення В. І. Леніна про те, що в прийдешніх битвах за повалення буржуазії «пролетарські жінки не дивитимуться пасивно, як добре озброєна буржуазія розстрілюватиме погано озброєних або незброєних робітників. Вони візьмуться за зброю...» ¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Великий Жовтень на Київщині, стор. 266—267; Киевский Арсенал в пролетарской революции, стор. 123.

¹⁸⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 84.

II. НА ЗАХИСТІ ЗАВОЮВАНЬ ЖОВТНЯ

З перших днів свого існування Радянська влада поставила перед собою завдання фактично покінчити з нерівноправністю жінки. Щоб виконати це завдання, Комуністична партія і Радянський уряд накреслили ряд політичних, економічних і культурних заходів, надавши їм форму законодавчих актів.

Декретом II Всеросійського з'їзду Рад про утворення Ради Народних Комісарів передбачалося залучення жінок-робітниць і селянок до державного будівництва як рівноправних громадянок Радянської Росії¹.

У числі перших декретів, підписаних В. І. Леніним, були декрети про запровадження рівної оплати за рівню працю для жінок і чоловіків², про 8-годинний робочий день, про страхування на випадок хвороби. Передбачалася виплата грошової допомоги жінкам-трудівницям не лише за час хвороби, а й в зв'язку з вагітністю в розмірі повного заробітку³. Особливо велике значення мали перші декрети Радянської влади для розкріпачення жінки-селянки. Декрет про землю, назавжди знищивши приватну власність на неї, підірвав в корені економічну основу панівного становища чоловіка в селянській родині, знищив рабську залежність жінки і цим самим поклав початок фактичного визволення селянок.

Незважаючи на надзвичайно скрутне економічне становище, молода Країна Рад з перших же днів існування особливим піклуванням оточила жінок-матерів і дітей.

¹ Свод Узакопений, 1917, № 1, стор. 1.

² Советская власть и раскрепощение женщины. (Сборник документов и постановлений РСФСР). М., 1921, стор. 17—19.

³ Декреты Советской власти. Т. 1. 25 октября 1917 — 16 марта 1918. М., 1957, стор. 267.

За постановою уряду у грудні 1917 р. при Наркоматі соціального забезпечення був організований Відділ охорони материнства і дитинства. Вже в першій половині 1918 р. на утримання будинків матері і немовляти, притулків для дітей, ясел було асигновано 22 730 тис. крб.⁴

Визволення жінки законодавчо закріплювали декрети про розторгнення шлюбу⁵, про громадянський шлюб, про дітей і про введення книг актів громадянського стану⁶. Цими декретами Радянський уряд «вперше в історії викреслив усе те, що робило жінок безправними»⁷.

Для здійснення революційної програми визволення жінок від соціально-економічного і релігійного гніту значну роль відіграв декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, підписаний В. І. Леніним у січні 1918 р., згідно з яким церква позбавлялася права втручатись у сімейні відносини, у справу виховання підростаючого покоління⁸.

У першій Конституції РСФРР, прийнятій V Всеросійським з'їздом Рад у липні 1918 р., перемігший пролетаріат записав спеціальний пункт про повну рівність політичних і громадянських прав чоловіка і жінки. Так було покінчено «з нечувано-підлими, огидно-брудними, звирячо-грубими законами про нерівність жінки...»⁹.

Велике значення в закріпленні завоювань Жовтня, в залученні трудящих мас, в тому числі й жінок, до соціалістичного будівництва мало запровадження ленінських декретів на Україні.

Права, надані жінці декретами Радянської влади, були тільки початком здійснення справжньої рівноправності її з чоловіком. Для фактичного розкріпачення жінки, як відзначав В. І. Ленін, мало видати декрети¹⁰. Потрібно створити матеріальні умови, щоб полегшити жінці справу виховання дітей, звільнити її від домашньої кабали, навчити користуватися одержаними правами.

⁴ Коммунистическая партия и организация рабочих. М., 1919, стор. 29.

⁵ Декреты Советской власти. Т. I, стор. 237—239.

⁶ Там же, стор. 247—249.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 157.

⁸ Декреты Советской власти. Т. I, стор. 371—373.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 101.

¹⁰ Там же, стор. 337.

Виходячи з цих вказівок вождя, Комуністична партія розпочала роботу по залученню жінок до участі в радянському будівництві. Лише таким шляхом можна було вивести жінку з вузького кола особистих інтересів і збудити в ній бажання жити інтересами колективними, суспільними. «Ми тепер серйозно готуємося до розчистки ґрунту для соціалістичної будови, — говорив В. І. Ленін, — а сама побудова соціалістичного суспільства почнеться тільки тоді, коли ми, добившись повної рівності жінок, візьмемося за нову роботу разом з жінкою...»¹¹

Мирна творча праця українського народу в лютому 1918 р. була перервана вторгненням австро-німецьких окупантів, закликаних запроданнями Центральної ради. Почався період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Радянський уряд 22 лютого 1918 р. звернувся до трудящих з декретом-відозвою «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», написаною В. І. Леніним, в якій закликав робітників віддати всі сили справі оборони, захищати кожну позицію до останньої краплі крові¹².

Керуючись ленінським декретом, 23 лютого 1918 р. ЦВК і Народний Секретаріат України випустили відозву до трудящих з закликом до збройної відсічі німецьким загарбникам і Центральній раді¹³.

На заклик Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна робітники і селяни України піднялися на захист завоювань Жовтня. В усіх містах комуністи створювали штаби, які займалися формуванням революційних військових частин. Для організації і керівництва обороною столиці України — Києва був створений штаб, у якому поруч з іншими членами Українського Радянського уряду працювала народний секретар внутрішніх справ Є. Б. Бош.

Погано озброєні, не завжди забезпечені необхідним спорядженням, але сильні свідомістю справедливості своєї справи, червоноармійці сміливо вступали в бій проти німецьких інтервентів, затримуючи їх просування в гліб країни.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 13—14.

¹³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 61.

Як і в дні боротьби за владу Рад, пліч-о-пліч з чоловіками на боротьбу з кайзерівськими полчищами і внутрішньою контрреволюцією зі зброєю в руках піднялися і славні дочки українського народу. Тисячі з них пішли на фронт, сотні тисяч працювали в тилу, активно допомагаючи Червоній Армії.

У перших лавах борців за вигнання німецьких окупантів і українських буржуазних націоналістів були робітники і робітниці Донбасу. У своєму зверненні до жінок комуністки Донбасу писали: «Соціалістична Вітчизна в небезпеці... Не страхаючись ні жертв, ні нестатків, повинні ми йти в бій для врятування нашої свободи, нашої соціалістичної Вітчизни. Кожна з нас повинна собі сказати — краще вмерти в боротьбі, ніж жити у рабстві. А тому в бій, товариші робітниці, для захисту свободи, для захисту революції, для захисту нашої соціалістичної Вітчизни»¹⁴.

На заклик Макіївського партійного комітету організовувались робітничі загони. На початку березня 1918 р. лише за один тиждень на фронт було відправлено вісім робітничих загонів чисельністю до 2000 чоловік¹⁵. На боротьбу з ворогом відправлялися цілими сім'ями. Так, робітник Макіївського металургійного заводу І. П. Гуляченко очолив революційний загін з 800 чоловік, а його жінка Катерина і 17-річна дочка Надія створили санітарну дружину¹⁶. Таких прикладів безліч.

У боях з ворогом жінки виявляли відвагу і мужність. Жінки-санітарки під ураганим вогнем противника перев'язували поранених, доставляли воїнам харчі і боеприпаси. Багато з них загинуло смертю хоробрих на полі бою.

На передових позиціях боротьби з німцями, знаходилася член Макіївського комітету Комуністичної партії Г. Залмаєва. Відважна дівчина була і бійцем, і медсестрою. І як би тяжко їй не було, вона завжди вміла знайти задушевне слово, яке запалювало бійців на подвиги в ім'я соціалістичної Вітчизни.

В період німецької окупації Груня Залмаєва з групою комуністів Макіївки відступила до Новочеркаська.

¹⁴ «Донецкий пролетарий» від 8 березня 1918 р.

¹⁵ «Летопись революции», 1925, № 4 (13), стор. 146—154.

¹⁶ М. Я. Запорожец. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, стор. 182.

Там вона, полум'яний пропагандист ідей ленінської партії, гнівно викривала підлих зрадників — донських білокозаків. За це вони жорстоко розправились з нею. Під час виступу на одному з мітингів у червні 1918 р. Г. Залмаєва була по-звірячому вбита білокозаками¹⁷.

Серед бійців Першого добровольчого батальйону імені В. І. Леніна 3-ї Особливої української армії у боях з ворогом на підступах до Донбасу виділялася відвагою дівчина-кулеметниця Степанида Драган¹⁸.

Героїчну сторінку в історію боротьби проти іноземних загарбників вписав 1-й Луганський соціалістичний загін, сформований з шахтарів і металістів Донбасу. 10 березня 1918 р. цей бойовий загін виступив на фронт. Біля ст. Дубов'язівка (за 15 кілометрів від Конотопа в напрямі до Ворожби) відбулася його перша сутичка з військами окупантів, в результаті якої німці, зазнавши значних втрат, змушені були відступити. В рядах луганчан героїчно боролися дівчата-комсомолки О. Чиженко, В. Калініна та ін. Витриманою і хороброю кулеметницею цього загону показала себе юний червоноармієць Ірина Гладскокова. Відважна дівчина не раз була поранена в бою, а коли загоювалися рани, вона знову поверталася до загону¹⁹.

Багато жінок-бійців було в Харківському пролетарському загоні. Всю санітарну роботу в ньому виконували жінки. Про мужнього і самовідданого бійця цього загону Ольгу Виноград, яка згодом стала командиром взводу, а пізніше — роти, складали легенди. У боях під Родаковим при обороні Донбасу О. Виноград була поранена. Але вона не залишила поле бою і продовжувала командувати взводом. Відбивши атаку німців, бійці взводу О. Виноград захопили ворожу гармату, кулемети і кілька полонених²⁰. Командування завжди доручало відважній жінці відповідальні завдання, і вона з честю виконувала їх.

¹⁷ М. Я. Запорожец. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, стор. 35; Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, стор. 182.

¹⁸ «Радянська жінка», 1958, № 12, стор. 6.

¹⁹ Т. Єжова, Т. Кольяк. Гартована юність. 1917—1920 рр. К., 1960, стор. 46.

²⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1. спр. 638, арк. 29.

У складі Харківського загону героїчно боролася з німецькими окупантами робітниця теплового цеху Харківського паровозобудівного заводу Одарка Нагорна²¹, комуністка М. Данилевська та ін. Медичну допомогу бійцям загону подавали М. О. Кустелян²², Р. Гладштейн²³, П. Шведе²⁴, М. Межова, Е. Рутень, Л. Репельська (Сергеева-Артем)²⁵ та ін.

Увесь шлях кровопролитних боїв полку Червоного козацтва з німецькими окупантами протягом березня—квітня 1918 р. (Бахмач—Ромни—Гадяч—Зіньків—Охтирка) пройшла комуністка Є. Б. Бош. Вона очолила політичну роботу серед червоних козаків²⁶. При активній участі Євгенії Богданівни в полку було налагоджено випуск фронтової газети «К оружию», що відіграла значну роль в ідейному вихованні червоних козаків²⁷. У цей же час Є. Б. Бош віддає багато сил роботі серед селян, залученню їх до боротьби проти окупантів.

Політипрацівниками в полку працювали дочки Євгенії Богданівни — М. П. Бош* та О. П. Бош-Коцюбинська**, Є. В. Харченко*** та інші жінки.

Одночасно з боротьбою на фронті по всій Україні розгорнулася партизансько-повстанська війна населення міст і сіл в тилу ворога. Своїми збройними виступами проти поневолювачів трудящі подавали дійову допомогу Червоній Армії, затримуючи просування окупантів.

Відчутних ударів ворогу завдали робітники Херсона та Миколаєва, показавши високі зразки патріотизму.

²¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 819, арк. 11 зв.

²² «Радянська жінка», 1958, № 3, стор. 22.

²³ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 195—196.

²⁴ Латышские стрелки в борьбе за Советскую власть в 1917—1920 гг. Воспоминания и документы. Рига, 1962, стор. 444.

²⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 638, арк. 29, 32.

²⁶ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 287, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

²⁷ Червоне козацтво 1918—1923, М., 1923, стор. 247.

* Бош М. П. (нар. у 1899 р.) — член КПРС з липня 1917 р. Делегат IX з'їзду РКП(б) та V Всеросійського з'їзду Рад. Німці — персональна пенсіонерка.

** Бош-Коцюбинська О. П. (нар. у 1897 р.) — член КПРС з серпня 1917 р. Німці — персональна пенсіонерка.

*** Харченко Є. В. (1896—1937) — член КПРС з 1916 р., після закінчення громадянської війни була на партійній роботі.

20 березня 1918 р. австро-німецькі окупанти вступили в Херсон. Але зустрівши великий опір робітників і колишніх фронтовиків-солдатів, вони змушені були залишити місто. Другого дня німецьке командування кинуло на Херсон свіжі сили. Зав'язався жорстокий бій між регулярною армією окупантів і населенням. Як згадує учасниця громадянської війни на Херсонщині М. І. Іванова, виключну хоробрість у боротьбі з німецькими загарбниками проявили робітниці швейної майстерні «Воензага» Меланія Іванова і Клавдія Дудковська²⁸. У першому червоногвардійському загоні при обороні міста хоробро билася з австро-німецькими загарбниками член КПРС з вересня 1917 р. Є. І. Чижова-Лосева²⁹. Здобутки Жовтня зі зброєю в руках захищала Є. І. Чижова-Лосева і в роки Великої Вітчизняної війни.

Героїчне повстання херсонців тривало 15 днів. Тільки 4 квітня ворогові вдалося його придушити. І в усі ці дні трудящі жінки брали активну участь у боях з окупантами, в організації продовольчої і медичної допомоги робітникам.

22 березня 1918 р. у відповідь на терор окупантів підняли повстання трудящі Миколаєва. Повстання тривало чотири дні. Повстанці відстоювали кожен вулицю, кожний дім. Великий героїзм у боротьбі з ворогом виявили жінки. Вони захищали рідне місто із зброєю в руках, влаштовували перев'язочні і харчовальні пункти.

Особливу самовідданість виявила жінка-лікар М. Любченко, яка дві доби беззмінно подавала допомогу пораненим робітникам. Багато жінок працювало в похідних лазаретах³⁰.

Та чисельністю і зброєю окупанти набагато переважали повсталих робітників. 26 березня повстання було придушено.

До кінця березня 1918 р. лінія фронту наблизилась до Донбасу. Історія збройної боротьби з німецькими загарбниками і білогвардійцями відмічає високій па-

²⁸ Херсонський історико-краєзнавчий музей. Спогади М. І. Іванової, стор. 1.

²⁹ Партархів Херсонського обкому КП України. Спогади Є. І. Чижової-Лосевої, арк. 8.

³⁰ Страницы борьбы. Очерки и материалы по истории революционного движения в Николаеве. Николаев, 1923, стор. 176—177.

тріотизм робітниць Луганська, які билися з ворогом на передових позиціях, під снарядами і кулями доставляючи бійцям патрони, воду, їжу. Багато з них загинуло в боях за рідне місто³¹.

Незважаючи на героїчну боротьбу трудящих проти навали німецьких інтервентів, війська противника продовжували просуватися в глиб України. Під натиском вимуштрованих, озброєних до зубів німецьких загарбників радянські війська змушені були відступити. На початку травня 1918 р. майже вся територія України була окупована кайзерівськими полчищами.

Загарбавши Україну, німецькі імперіалісти за допомогою українських буржуазних націоналістів встановили тут кривавий окупаційний режим. Насамперед вони ліквідували всі здобутки Жовтневої революції: відібрали у робітників та селян фабрики, заводи, землю і відновили буржуазно-поміщицький лад. В містах і селах лютували голод і дорожнеча. Про хазайнування інтервентів і гетьманців на Україні газета «Коммунист» писала: «Все, що можна вивезти, німці вивозять. Вивозять обмундирування, взуття, шкурні, у селян відбирають худобу і борошно. Кожному німецькому солдату дозволено щоденно вислати посылки по 10 фунтів. Все відбирають — нічого не дають. В Києві встановлена «вільна торгівля», хліб спочатку був по 1 крб. за фунт, тепер 2 крб. 50 коп., з кожним днем все дорожчає»³².

Тяжке матеріальне становище трудящих доповнювалося зневажанням людської гідності, зокрема жіночої, відсутністю якої б то не було медичної допомоги населенню, неухильним зростанням смертності.

У ці грізні для республіки дні більшовики України, використовуючи єдину можливу в тих тяжких умовах форму боротьби проти окупантів — партизансько-повстанський рух робітників і селян, — почали створювати організоване партійне підпілля.

Незважаючи на жорстоке переслідування і репресії, поряд з чоловіками активно включилися в підпільну діяльність жінки. Вони підтримували більшовицькі зв'яз-

³¹ «Работница», 1923, № 1, стор. 28.

³² Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.) Сборник документов и материалов. К., 1962, стор. 32.

ки, організовували явочні квартири, розповсюджували комуністичну літературу. В перших лавах підпільників були жінки-комуністки.

У підпільній більшовицькій організації Харкова значну партійну роботу серед трудящих мас вела комуністка Ганна Хоперська. Обов'язки секретаря Київського підпільного обкому партії виконувала Г. Г. Тимофеева, Полтавського — Г. Хуторок, членом підпільного Криворізького більшовицького комітету була Ю. І. Умникова³³, Прилуцького — Т. Авруніна (Джураховська)³⁴.

Активно діяла Луганська підпільна організація, до складу якої входили більшовички Г. Волкова-Савчук, М. Витковська. Допомогу комуністам в проведенні підпільної партійної роботи подавали комсомолки Марія Гончарова, Дуся Овчиннікова, Даша Ляпіна³⁵.

Незабаром після окупації Одеси відбулися нелегальні збори більшовиків міста, на яких був обраний підпільний міський комітет партії. Для керівництва підпільною партійною роботою в Молдаванському районі губком партії залишив члена КПРС С. І. Котляр-Тоніну. Як представник Молдаванського району у підпільному Червоному Хресті, вона організовувала передачі політв'язням до тюрем і поліцейських участків, сприяла поданню матеріальної допомоги сім'ям комуністів. Діяльність одеського підпілля значно посилилася після того, як з ЦК КП(б)У прибула група досвідчених працівників, серед яких були комуністки В. Бухарцева («Ліза»), Г. Янковська («Ольга»). Разом з іншими більшовиками вони утворили міцний партійний центр, який охопив своїм впливом не тільки Херсонську, а й сусідні південні губернії³⁶.

Немало досвідчених організаторів залишилося в більшовицькому підпіллі в інших місцях.

Очолений більшовиками, робітничий клас України, підтриманий трудящим селянством, відповів на загарбницьку політику імперіалістів і реставрацію буржуазнопоміщицького ладу впертою боротьбою. У Донбасі, Хар-

³³ Трудящиеся Криворожья за власть Советов. Днепрпетровск, 1958, стор. 130.

³⁴ Спогади про перший з'їзд КП(б)У. К., 1958, стор. 139.

³⁵ Они были первыми. Донецк, 1959, стор. 17.

³⁶ З історії Одеської партійної організації. Одеса, 1962, стор. 178; Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 195—196.

кові, Катеринославі, Києві, Миколаєві та інших містах все ширшого розмаху набирали виступи проти окупантів і гетьманців у формі страйків, мітингів, демонстрацій, зборів і т. д. У травні—червні 1918 р. страйковий рух на Україні розгорнувся з новою силою. Серед його учасників було чимало жінок. На знак протесту проти нестерпних умов праці страйкували робітники і робітниці текстильних фабрик у Клинцях, робітниці тютюнових фабрик Кременчука, Катеринославської миловарної фабрики³⁷, тютюнових фабрик в Одесі та інших підприємств³⁸.

Участь у боротьбі з німецькими окупантами брали і жінки-селянки України. Так, окупанти у донесенні своєму командуванню повідомляли, що у червні 1918 р. в с. Тушкових Катеринославської губернії на їх частини «був здійснений напад, що супроводжувався пущеним і кулеметним вогнем. В бою брали участь жінки і діти. Відправлена каральна експедиція»³⁹. На Волині, де підпільна боротьба набрала головним чином форми партизанської, селянки ходили в розвідку, провадили агітацію серед німецьких солдатів, тримали зв'язок з партійним підпіллям тощо⁴⁰.

Підпільна організаційна і агітаційно-пропагандистська діяльність жінок-комуністок, масові страйки робітниць на заводах і фабриках, виступи селянок — все це складові частини єдиного потоку визвольної боротьби трудящих проти німецьких окупантів.

Велике значення для дальшого розгортання революційної боротьби українського народу за звільнення країни від іноземних загарбників, за розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції мав I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, що проходив у Москві з 5 по 12 липня 1918 р. Робота з'їзду проходила під керівництвом В. І. Леніна, який приймав представників більшовицьких організацій республіки, розмовляв з делегатами з'їзду, уважно обговорював з ними найважли-

³⁷ Є. М. Склярєнко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. К., 1960, стор. 117—119.

³⁸ «Киевская мысль» від 12 червня 1918 р.

³⁹ «Літопис революції», 1933, № 1-2, стор. 237.

⁴⁰ Дочери Октябрі. Робітниці і селянки України в дні Великої пролетарської революції. 1917—1922, стор. 92.

віші питання партійного будівництва та боротьби за відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

Делегатками I з'їзду КП(б)У були жінки-більшовички Є. Б. Бош, С. І. Соколовська, Г. Г. Тимофеева, Р. Я. Купершміт, яким комуністи-підпільники України за велику організаційну роботу серед трудящих мас виявили високе довір'я.

С. І. Соколовська, як делегат з вирішальним голосом від Чернігівської міської більшовицької організації, виступила на з'їзді з промовою. З метою конспірації у списках мандатної комісії з'їзду вона зареєструвалася під псевдонімом Олени Кирилівни Мрійської⁴¹. З того часу на всі роки революційного підпілля ім'я «Олена» стало партійним іменем Софії Соколовської (пізніше воно стало і її офіційним ім'ям).

Створена на з'їзді Комуністична партія більшовиків України очолила боротьбу українського народу проти іноземних окупантів і внутрішньої контрреволюції. Для керівництва визвольною боротьбою трудящих мас за рішенням з'їзду були організовані військово-революційні комітети та повстанські штаби, роботою яких керував Всеукраїнський Центральний військово-революційний комітет.

З метою зміцнення підпільних партійних організацій на окупованій території ЦК КП(б)У послав на місце групу досвідчених працівників. До Києва, зокрема, була направлена О. І. Соколовська. Протягом трьох місяців в умовах терору, переслідування агентів австро-німецької розвідки і гетьманщини відважна більшовичка — член підпільного губкому партії і секретар губревкому керувала організацією повстанського руху в Київській губернії.

Одним з важливих факторів, що сприяв піднесенню визвольної боротьби народних мас, було створення з партизанських загонів, що діяли в нейтральній зоні*,

⁴¹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 г. К пятилетнему юбилею (1918—1923). Статьи и протоколы съезда. Харьков, 1923, стор. 22, 114, 139.

* Нейтральная зона — территория шириною в 10 кілометрів, встановлена договором про перемир'я, укладеним 4 травня 1918 р. мирною делегацією Радянської Росії і німецько-гетьманською владою. З німецько-гетьманської сторони зона проходила по лінії Суджа—Любимівка—Коренево — залізниця Коренево—Рильск; з

регулярних радянських військових частин. На кінець серпня — початок вересня більшовики нейтральної зони налагодили зв'язок з партійним підпіллям і партизанськими загонами на Україні, транспортування людей, літератури, грошей, зброї на окуповану територію, формування і бойове навчання партизанських загонів. Роль зв'язківця Повстанського штабу з українським підпіллям здійснювала Оксана Михайлівна Коцюбинська (1898—1920), дочка великого українського письменника М. М. Коцюбинського, дружина командира Червоного козацтва В. М. Примакова. Великий вплив на формування її світогляду мав видатний пролетарський письменник О. М. Горький, з яким Оксана Михайлівна зустрічалася в 1917 р. «Хочу вміти допомагати людям, — писала Оксана Михайлівна в одному з листів до Буревісника революції, — хочу жити по-людському! Знаєте, Олексію Максимовичу, кожне ваше слово, рядок з вашого листа — для мене мають дуже велике значення»⁴².

В скрутний для Батьківщини час Оксана Михайлівна разом з червоними козаками брала участь у визвольному поході радянських військ проти кайзерівських та петлюрівських банд. Як журналіст, вона допомагала редакційній колегії у випуску газети «К оружно».

Активно діяли в нейтральній зоні Ф. Сальковська, член КПРС з 1914 р., О. Трояновська, член партії з 1917 р., яка працювала політпрацівником і медсестрою⁴³.

Неодноразово, переодягнувшись у селянський одяг, з Києва до нейтральної зони в Унечу за завданням підпільного більшовицького комітету пробиралась В. М. Кочубей. Крізь заслони кайзерівських і гайдамацьких військ приносила вона у кошику цінні зведення розвідників і більшовицьку літературу⁴⁴.

Налагодженням медично-санітарної служби у партизансько-повстанських загонах, що формувалися в ней-

радянської сторони — по лінії селищ Мазонівка—Степанівка—Нижня Груня — залізничне пересічення Коренево—Льгов — шлях Александрівськ—Крем'яне—Черкасько-Порічна—Пушкарське—Руська Копелька. Нейтральну зону не мали права переходити обидві сторони.

⁴² Архів О. М. Горького при Інституті світової літератури ім. О. М. Горького АН СРСР, КГр-Н-30-6-5.

⁴³ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 164.

⁴⁴ «Вечірній Київ» від 18 жовтня 1957 р.

тральній зоні, займалися военфельдшер С. Алтухова, медсестри А. Гриневич, Ф. Ростова-Щорс, Г. Розенблюм, А. Балева та ін.

Завдяки величезній виховній і організаційній роботі більшовиків визвольна боротьба українських трудящих з кожним днем набувала все ширшого розмаху. В авангарді її йшов робітничий клас. Влітку 1918 р. страйки відбулися у Києві, Катеринославі, Луганську, Одесі, Миколаєві, активними учасниками їх були жінки-робітниці.

Разом з робітничим класом на революційну боротьбу з окупантами все рішуче підіймалося селянство. Найбільшим із усіх збройних виступів українського селянства проти німецьких загарбників і гетьманщини було повстання селян Звенигородського і Таращанського повітів Київської губернії влітку 1918 р. Серед його активних учасників виділяється Г. С. Коваленко, нині персональна пенсіонерка. Майже одночасно з цим повстанням селянські виступи проти німецьких окупантів відбулися в Чернігівській, Волинській, Подільській, Полтавській, Харківській та інших губерніях. Особливо активна повстанська боротьба розгорілася на Чернігівщині, де під керівництвом підпільного губкому КП(б)У в багатьох селах були створені партизанські загони. Разом з чоловіками участь у збройній боротьбі брали жінки. Так, жительки с. Вересоч сестри Ганна та Ірина Кичко, ризикуючи життям, розкопали заживо похованих німцями партизанів і врятували їм життя. Селянки Варвара Січкарь і Софія Новак-Пархотько з с. Веркіївки, Марфа та Віра Хахуди з с. Носівки, Ганна Галиба з с. Мрин виконували завдання військово-повстанського штабу. Жінки Новгород-Сіверського повіту організовували харчування партизанів, санітарні пункти для подання першої допомоги пораненим бійцям. На Чернігівщині широко відомий патріотичний подвиг жінок с. См'яч Д. П. Самусенко і Є. П. Сенькової, які врятували життя партизану Степану Пархоменку. Разом з партизанами брала участь у боях з загарбниками селянка з с. Вороб'ївки Т. І. Мотузова ⁴⁵.

⁴⁵ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 139—140.

В обстановці наростаючої боротьби українського народу проти окупантів і гетьманщини за ініціативою В. І. Леніна був скликаний II з'їзд КП(б)У. Він відбувався у Москві з 17 по 22 жовтня 1918 р. У відозві, випущений від імені II з'їзду, Центральний Комітет КП(б)У закликав робітників і селян України готуватися до вирішальних боїв за відновлення Радянської влади.

Восени 1918 р. визвольна боротьба українського народу розгорнулася з новою силою. В самій окупаційній армії йшов процес розкладу. Революційні настрої зростали серед німецьких і особливо австро-угорських солдатів. Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції і внаслідок протесту проти згубної війни, яка тривала вже чотири роки, посилювався революційний рух серед трудящих Німеччини та Австро-Угорщини. У листопаді 1918 р. в Німеччині вибухнула революція. Кайзерівський режим було повалено. 13 листопада 1918 р. ВЦВК РСФРР анулював грабіжницький Брестський договір, що дало можливість Радянському урядові подати величезну і всебічну допомогу народам окупованих районів у боротьбі за якнайшвидше вигнання німецьких загарбників.

У другій половині листопада 1918 р. з нейтральної зони почався наступ українських повстанських військ, підтриманих частинами Червоної Армії. Під ударами радянських частин з фронту та партизанів з тилу, при братній допомозі російського народу вітчизняна війна трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини закінчилася повною перемогою.

Могутній розмах боротьби трудящих за відновлення Радянської влади на Україні викликав страх і розгубленість в таборі української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Свій порятунок після краху німецької окупації вона вбачала в орієнтації на Антанту. Вислужуючись перед імперіалістами, українські буржуазні націоналісти 13 листопада 1918 р. створили так звану Директорію, яка у січні 1919 р. оголосила війну Радянській Росії.

Прихід Директорії до влади ознаменувався дальшим посиленням господарської розрухи, голодом, розгулом спекуляції. На загарбаній території петлюрівські отамани громили масові організації трудящих, відновлені в

дні ліквідації гетьманщини, проводили масові арешти і розстріли комуністів та революційних робітників. Більшовицькі організації змушені були знову піти в підпілля. На початку лютого 1919 р. у Києві петлюрівці по-звірячому розправилися з групою заарештованих комуністів, серед яких була і Г. Тимофеева⁴⁶.

У відповідь на антинародні дії Директорії робітники і трудящі селяни посилили боротьбу проти націоналістичної контрреволюції: значні виступи робітників відбулися в Харкові, Катеринославі, Донбасі, їх підтримали селяни Київщини, Поділля та Волині. Учасниками підпільної та партизанської боротьби проти Директорії були і жінки. Так, в Олевську на Житомирщині член КПРС з 1917 р. Зося Уніковська під час петлюрівщини згуртувала навколо себе 30 жінок-активісток, які поставляли партизанам продовольство, розповсюджували більшовицькі листівки тощо⁴⁷.

Масова боротьба трудящих України робила становище Директорії безнадійним. На початок травня 1919 р. в результаті наступу радянських частин та ударів партизанів з тилу війська петлюрівців були розгромлені.

Та на цьому не закінчилася боротьба народних мас України за встановлення своєї влади. Імперіалісти Антанти, які поставили собі за мету перетворити Україну в плацдарм для наступу на Радянську Росію, за допомогою сил внутрішньої контрреволюції у листопаді 1918 р. почали нову окупацію півдня України. До 15 лютого 1919 р. загальна чисельність військ Антанти на півдні Радянської Росії досягла 60—70 тис. чоловік⁴⁸. Як і в період австро-німецької окупації, на загарбаній антантівськими імперіалістами території продовжував існувати буржуазно-поміщицький режим. Посилився білий терор проти трудящих мас. За неповними даними, на півдні України інтервенти вбили і замучили 38 436 чоловік, покалічили 15 386, заарештували 45 800 чоловік⁴⁹.

Здійснювана інтервентами політика кривавого терору викликала гнів і обурення трудящих. На заклик Кому-

⁴⁶ «Київський комуніст» від 21 лютого 1919 р.

⁴⁷ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 158, арк. 7.

⁴⁸ А. И. Г у к о в с к и й. Французская интервенция на юге России 1918—1919 гг. М.—Л., 1928, стор. 47—48.

⁴⁹ Черная книга. Харьков, 1925, стор. 9.

ністичної партії українські робітники і селяни піднялися на боротьбу проти антантівських інтервентів і внутрішньої контрреволюції. За вказівками ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна ЦК КП(б)У приділив велику увагу зміцненню підпільних партійних організацій на півдні України і в Криму. Особлива увага зверталася на Одесу — головну базу інтервенції. В листопаді 1918 р. сюди була направлена група досвідчених партійних працівників: І. Ф. Смирнов (Ласточкін), О. І. Соколовська, І. Є. Клименко та ін. На нелегальній партійній конференції було утворено обласний комітет, головою якого обрали І. Ф. Смирнова (Ласточкіна), секретарем — О. І. Соколовську. Одеський обком КП(б)У став керівним центром народної боротьби, що розгорнулася з перших же днів окупації. Він керував підпільною роботою в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді, у містах і селах Бессарабії і Криму.

Незважаючи на терор англо-французьких окупантів, більшовики провадили велику політичну й організаторську роботу серед широких трудящих мас. Влаштувавши в катакомбах підпільну друкарню, обласний комітет партії видавав підпільну газету «Коммунист», листівки та прокламації, в яких викривав плани інтервентів і внутрішньої контрреволюції. До складу редколегії «Коммуниста» входили О. Соколовська, Ж. Елін, Б. Духовний. Обов'язки відповідального секретаря редакції виконувала молода вчителька-комуністка С. О. Яновська (нині професор механіко-математичного факультету Московського державного університету). Постійно ризикуючи життям, вона підтримувала зв'язок редколегії з підпільною друкарнею, збирала і редагувала матеріали, доставляла їх на явочні квартири⁵⁰.

Газету «Коммунист» серед робітників заводів, залізничних майстерень, моряків розповсюджували жінки-робітниці. Зокрема, серед робітників шкіряного заводу і пекарів Одеси «Коммунист» розповсюджувала т. Іоселевич. «Газету буквально хапали, — писала вона, — причому, коли я приходила, то робітники її чекали і думали, що газети не вистачає тому, що у них немає грошей. І ось багато хто платив наперед, сподіваючись, що

⁵⁰ В. Г. Коновалов. Герои одесского подполья. М., 1960, стор. 124—125; У боях і в праці, стор. 96.

можна буде більше надрукувати». Підпільниця Н. Кустовецька згадує, що газету розсилали також в інші райони України⁵¹.

Під керівництвом Одеського обласного комітету партії та Військово-революційного комітету в районах Одеси, Тирасполя, Миколаєва, Херсона, Балти, Вознесеньська були створені численні партизанські загони, які перешкоджали інтервентам розширити зону окупації і не дали їм з'єднатися з петлюрівцями.

Велику увагу більшовики приділяли роботі серед солдатів Антанти.

Ще в листопаді 1918 р. до Одеси прибули дві зв'язкові ЦК Анастасія Попенко і Феліція Жуковська, які доставили підпільному комітету партії директивний лист ЦК РКП(б) і листівки французькою мовою для розповсюдження серед солдатів інтервентів. В листі Центрального Комітету рекомендував створити при обласному комітеті партії спеціальний відділ, який би очолив організаційно-пропагандистську роботу по розкладу військ інтервентів⁵².

Виходячи з цього, обласний комітет партії прийняв рішення про створення відділу для проведення революційної роботи серед антантівських військ, який назвали Колегією іноземної пропаганди, або Іноземною колегією. Керівництво Колегією було доручено О. І. Соколовській. Діяльність Колегії іноземної пропаганди була постійно в полі зору ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. В. І. Ленін особисто турбувався про зміцнення її досвідченими кадрами, цікавився її діяльністю, читав газети, які вона видавала.

До складу колегії входили представники французької, сербської, польської, румунської і грецької комуністичних груп. Кожна з них вела агітаційно-пропагандистську роботу серед солдатів певної національності на їх рідній мові.

Для оперативного керівництва всіма національними групами була затверджена президія Іноземної колегії у складі О. І. Соколовської, французької комуністки Жанни Лябурб та Альтера Заліка — від румунської групи.

⁵¹ Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 13. М., 1959, стор. 214, 232.

⁵² В. Г. Коновалов. Герои одесского подполья, стор. 44.

Надзвичайно широким було коло обов'язків невтомної революціонерки О. І. Соколовської. Як секретар обласного комітету партії, вона керувала налагодженням конспіративної партійної роботи, встановленням зв'язків з підпільними більшовицькими організаціями інших районів і міст. Відповідала вона також за розповсюдження більшовицької літератури на території Одеської області та доставку її у Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Ізмаїл, Севастополь та інші міста.

Робітники Одеси знали і любили О. І. Соколовську — розумну і привабливу людину, чудового товариша, яка не раз брала на себе найнебезпечніші доручення. Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави Я. А. Яковлев, якому як представнику ЦК КП(б)У доводилося часто зустрічатися з Оленою у 1919 р., писав про неї: «Маленька, гарна, тендітна, з лукавими зеленувато-карими очима, що завжди сміються, по зовнішньому вигляду так несхожа на стійкого революціонера. Та яке мужнє, героїчно-самовіддане серце ховалося під цією зовнішністю. Завжди на посту, завжди спокійна, у будь-який момент готова взяти на себе найважчу, найнебезпечнішу роботу»⁵³.

До складу підпільного обласного комітету партії і президії Іноземної колегії була обрана також французька комуністка Жанна Лябурб (1877—1919), яка була направлена до Одеси у січні 1919 р. Федерацією іноземних груп при ЦК РКП(б)⁵⁴. Очоливши в Іноземній колегії французьку комуністичну групу, вона разом з іншими комуністами провела значну роботу по вихованню солдатів і матросів у дусі інтернаціональної солідарності. Багато часу Жанна Лябурб приділяла редагуванню більшовицької газети «Le communiste».

Робота Жанны Лябурб і її товаришів серед французьких солдатів навіть за порівняно короткий час заставила генерала д'Ансельма, командуючого французькими військовими силами в Одесі, відверто визнати, що половина його солдатів розкладена більшовицькою агітацією⁵⁵. Героїчна діяльність Жанны Лябурб в одесь-

⁵³ Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917—1921 гг. 3-е изд. М.—Л., 1925, стор. 538.

⁵⁴ «Исторический архив», 1961, № 5, стор. 223.

⁵⁵ «Борьба классов», 1934, № 3; стор. 124.

кому підпіллі була високо оцінена В. І. Леніним. В доповіді на VII Всеросійському з'їзді Рад, що проходив у грудні 1919 р., Володимир Ілліч говорив: «Ми знаємо, що ім'я французьки, тов. Жанни Лябурб, яка поїхала працювати в комуністичному дусі серед французьких робітників і солдатів і була розстріляна в Одесі, — це ім'я стало відоме всьому французькому пролетаріатові і стало лозунгом боротьби, стало тим ім'ям, навколо якого всі французькі робітники, без різниці фракційних течій синдикалізму, що їх, здавалося, так важко перебороти, — всі об'єдналися для виступу проти міжнародного імперіалізму»⁵⁶.

Під впливом комуністичної агітації іноземні солдати і матроси почали відмовлятися виконувати накази свого командування. Та 1 березня 1919 р. Жанна Лябурб з кількома комуністами-підпільниками була схоплена контррозвідкою і розстріляна. Генеральний секретар французької Комуністичної партії Моріс Торез писав, що народ Франції пам'ятає і глибоко шанує ім'я Жанни Лябурб. «Перша французька комуністка своєю героїчною боротьбою і своєю кров'ю скріпила узи братства і пролетарського інтернаціоналізму між російським і французьким народами, між усіма народами світу»⁵⁷.

Значну роль в більшовицькому підпіллі Одеси відігравала польська комуністка Гелена Гржелюкова, яка очолювала польську національну групу. Володіючи польською і французькою мовами, вона брала участь у випуску газети і листівок для солдатів, вела агітацію серед польських легіонерів, залучаючи їх до розповсюдження газети «Коммунист»⁵⁸.

Велику допомогу Іноземній колегії у розповсюдженні листівок і газет подавали робітники і робітниці тютюнової фабрики Полова. Особливо багато працювали тут активістки Л. Петренко і В. Алексеева⁵⁹.

Агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих Одещини провадила і Г. М. Панкратова (1897—1957), відома в той час під іменем Нюри Паліч, в майбутньому видатний радянський історик, академік АН СРСР. В лю-

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 186.

⁵⁷ В. Г. Коновалов. Герои одесского подполья, стор. 260—261.

⁵⁸ Там же, стор. 54—55.

⁵⁹ Там же, стор. 160, 161, 162.

тому 1919 р. обласний комітет партії направив її на підпільну роботу до Сичавської волості (нині Комінтернівський район), де знаходилися французькі і грецькі війська. За участю Г. М. Панкратової, яка легально займала посаду бібліотекаря, в Сичавці була створена підпільна більшовицька організація. Разом з місцевими більшовиками вона встановила зв'язки з підпільниками сіл Анатолівки, Тишківки, Візирки, де вела роз'яснювальну роботу серед селян, закликаючи їх не виконувати наказів і розпоряджень окупантів і білогвардійців⁶⁰.

Такою ж енергійною була підпільна діяльність жінок-комуністок та безпартійних і в інших районах України. Активним пропагандистом революційних ідей серед солдатів і матросів Антанти у Севастополі була Н. Гелембовська (Яновська)⁶¹, у Херсоні — секретар закордонного бюро Херсонської організації КП(б)У — Дора Любарська та ін.

Навесні 1919 р. радянський народ, керований Комуністичною партією, вигнав ворожі війська з України і Криму. Свій гідний вклад у героїчну боротьбу проти інтервентів внесли і трудящі жінки України.

Та розгром німецьких окупантів, англо-французьких інтервентів, контрреволюційних сил Колчака не охолодив бойовничого запалу іноземного імперіалізму. На цей раз своєю головною ударною силою в боротьбі проти першої в світі держави трудящих він вирішив зробити білогвардійську армію царського генерала Денікіна, яка спиралася на величезну всебічну підтримку урядів США, Англії і Франції.

У момент смертельної загрози, що нависла над усією країною, Комуністична партія і Радянський уряд мобілізували всі сили на розгром Добровольчої денікінської армії. Величезну роль у цій справі відіграв написаний В. І. Леніним лист ЦК РКП(б) до всіх партійних організацій «Всі на боротьбу з Денікіним!» В. І. Ленін писав: «Всі комуністи перш за все і більш за все, усі співчуваючі їм, усі чесні робітники і селяни, усі радянські працівники повинні *підтягтися по-воєнному*, перевів-

⁶⁰ В. Г. Коновалов. Герои одесского подполья, стор. 124—125.

⁶¹ В. Г. Волков. За власть Советов! Симферополь, 1963, стор. 50.

ши максимум своєї роботи, своїх зусиль і турбот на безпосередні завдання війни, на те, щоб швидко відбити нашість Денікіна, скорочуючи і перебудовуючи, для підпорядкування цьому завданню, всю свою іншу діяльність»⁶².

Як і в попередніх битвах з ворогами Радянської влади, на боротьбу з денікінцями разом з усіма трудящими піднялися жінки України. На зборах і мітингах, що проходили в цей час на території республіки, робітниці виявляли бажання стати в лави бійців Червоної Армії, зобов'язувалися сумлінно працювати в тилу і всіляко допомагати фронту⁶³. І на цей раз першими на захист завоювань соціалістичної революції ставали комуністки. На заклик партії вони залишали свої сім'ї і йшли на фронт, вступали в лави робітничих збройних дружин, організовували санітарні загони, самовіддано працювали в тилу. Їх було тоді небагато, але своїм беззавітним служінням справі партії вони показували приклад, були взірцем для всіх.

«Відділом охорони здоров'я, — читаємо в кореспонденції з Кременчука за липень 1919 р., — спішно організовані курси сестер милосердя — комуністок. На курси записалося 60 товаришів. Термін курсів — чотири тижні, після чого сестри будуть відправлені на фронт»⁶⁴. Подібні повідомлення неодноразово зустрічаються в більшовицьких газетах України того часу⁶⁵.

Перші свої удари Денікін обрушив на Донбас, щоб відрізати Радянську Росію від основної вугільно-металургійної бази, великого і міцного робітничого центру. Вже навесні 1919 р. на боротьбу з білогвардійською павалою тут виступили частини Червоної Армії і робітнички. Найзапекліші бої розгорнулися навколо важливого стратегічного пункту і центру військової промисловості — Луганська. 26 квітня до міста наблизилися денікінці і

⁶² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 389.

⁶³ «Більшовик» від 20 червня, 19 липня 1919 р.; «Коммунист» від 10 липня 1919 р.

⁶⁴ «Известия Волинского губернского исполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» від 2 липня 1919 р.

⁶⁵ Николаевщина в годы иностранной интервенции и гражданской войны (март 1918 — декабрь 1920). Документы и материалы. Херсон, 1962, стор. 160; газ. «Коммунист» від 1 травня 1919 р.; «Красная Армия» від 1 травня, 23 травня 1919 р.; «Коммунист» від 29 липня 1919 р.

захопали висоту Гостра Могила, розташовану за кілька кілометрів від Луганська. На заклик партійної організації на захист міста разом з частинами Червоної Армії виступили робітники, робітниці, навіть старики та діти. Жінки підносили бійцям патрони та снаряди, готували їжу⁶⁶. Для подання медичної допомоги пораненим вони організували санітарні загони. Особливий героїзм виявили фельдшер О. Я. Якушева, санітарки В. К. Афоніна, Н. Карикова, Є. Кошеченко, Ф. Чижевська, М. Іванова, К. Овчинникова та ін.⁶⁷ Багато жінок героїчно загинуло на передовій лінії боротьби. «Луганські робітниці розуміли, — писала газета «Коммунар» 22 червня 1919 р., — що боротьба йде за свою кровну справу, що робітник, який стоїть з гвинтівкою на передовій, захищає не чужу, а загальну робітничу справу, що перемога козаків означає відновлення царства насилля, гніту та безправ'я робітничого класу і в першу чергу тяжко відіб'ється на жінках. Прощавай тоді надія на світле майбутнє наших дітей! Прощавай і та рівноправність, яку забезпечує жінці Радянська республіка. Тому луганські робітниці самовіддано і стійко йшли на допомогу товаришам, робітникам, своєю відвагою допомагаючи відстоювати Луганськ».

30 квітня разом з червоноармійськими частинами робітничі загони в жорстоких боях відкинули білих на 30—40 кілометрів від Луганська⁶⁸. Проте сили були далеко не рівні. Зосередивши велику кількість військ, білогвардійці прорвали радянську оборону і 4 травня вдерлися в місто.

Еперту боротьбу проти денікінців вів бронепоезд «Влада—Радам!» на чолі з своїм улюбленим командиром «Мокієвичем» — 23-річною Л. Н. Мокієвською-Зубок (1896—1919). Вона — перша жінка-командир бронепоезда в лавах Червоної Армії. Ще в листопаді 1917 р. за дорученням більшовицької партії вона від'їжджає до Катеринослава як губернський комісар у продовольчих справах з особливими повноваженнями. Коли німецькі загарбники посунули на Україну, Людмила

⁶⁶ Сорокалетнє оборони Луганска от белогвардейцев в 1919 г. Луганск, 1959, стор. 11, 30, 40—42.

⁶⁷ «Коммунарка Украины», 1927, № 22, стор. 8—9.

⁶⁸ М. І. Супруненко. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни. К., 1951, стор. 180.

Мокієвська призначається комісаром збудованого катеринославськими робітниками бронепοїзда «3-й Брянський» і бере участь у боях з окупантами, пізніше — в ліквідації ярославського контрреволюційного заклоту, в обороні Царицина. Восени 1918 р. командування призначає Л. Мокієвську командиром бронепοїзда «Влада—Радамі!», який вписав славу сторінку в літопис боротьби трудящих проти білогвардійців. В одному з запеклих боїв при захисті від денікінців ст. Дебальцево Л. Н. Мокієвська загинула *.

«Якось не віриться, що вона вмерла, — писав головнокомандуючий В. Антонов-Овсієнко. — Так вона була сповнена життя — життєвої бадьорості, відваги, сили. Ніжна, соромлива, скромна і в той же час тверда, смілива, горда... Тов. Мокієвська була найнадійнішим, найвідданішим революції борцем. Уся її робота на кожному кроці була відзначена високою революційною свідомістю і героїчною самовідданістю... Радісно жити і боротися в житті, що породжує таких борців»⁶⁹.

Значну партійно-політичну роботу в військах Західно-провської дивізії, що входила до 2-ї Української армії, провадила О. М. Коллонтай. Як згадує учасник громадянської війни на Україні М. В. Кисельов, її виступи «відзначались великою задушевністю і в той же час залізною логікою. Свої промови вона аргументувала дохідливими прикладами, образними порівняннями. Блискуча ерудиція в різноманітних політичних питаннях робила її виступи надзвичайно популярними. Це була жінка-вожак»⁷⁰.

Незважаючи на героїчні зусилля червоноармійців, всіх трудящих, радянські війська під натиском набагато переважаючих сил ворога змушені були відходити. В кінці серпня Червона Армія залишила Київ. До середини вересня денікінці захопили майже всю Україну і ряд губерній Центральної Росії.

* Л. Н. Мокієвська-Зубок похована в Куп'янську, на Харківщині, на площі, що з часом перетворилась на центральний міський парк, який в пам'ять про героїню названо її ім'ям.

⁶⁹ «Коммунист», № 26, березень 1919 р.

⁷⁰ М. В. Кисельов. Годы огневые (О работе первых политических работников Красной Армии на Украине среди партизан и крестьян. 1918—1919 гг.). М., 1958, стор. 39.

На тимчасово загарбаній території білогвардійці відновили контрреволюційний буржуазно-поміщицький лад, заснований на жорстокому насильстві і терорі проти трудящих мас. В кривавій розправі з комуністами, революційними робітниками і селянами, представниками української інтелігенції білогвардійцям допомагали меншовики, есери, монархісти, буржуазні націоналісти та інші зрадники, які поширювали найбрудніші наклепи на Комуністичну партію, зокрема про те, що «більшовики видали декрет про націоналізацію жінок»⁷¹.

Денікін створив контррозвідку, яка мала надзвичайно широкі права і не підлягала ніякому контролю. Контррозвідка влаштовувала систематичні масові облави на революційних робітників, вчиняла обшуки, що проводилися масовими арештами. Тюрми були переповнені робітниками й селянами.

Неймовірно швидко загарбану територію охопив голод, дорожнеча, безробіття. Навіть буржуазна газета «Приднепровський край» змушена була констатувати, що з приходом у Катеринослав денікінців наступив голод. «Хліба нема, всі інші харчові речі козаки силоміць відбирають. Трудове населення голодує. Селяни відмовляються привозити в місто хліб через те, що не хочуть годувати денікінські банди»⁷².

В цих складних умовах під керівництвом підпільних більшовицьких організацій робітничий клас, трудящі маси продовжували боротьбу за відновлення Радянської влади.

Комуністи-підпільники викривали кожний крок антипародної політики денікінців, українських буржуазних націоналістів, організовували страйки робітників на фабриках і заводах, зривали мобілізацію селян у денікінську армію, вели розвідку в табу ворога.

Для керівництва діяльністю партійних організацій і партизанським рухом в окупованих районах України на початку липня 1919 р. було створено Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК КП(б)У С. В. Косіором.

Значну увагу Зафронтобюро приділяло організаційно-пропагандистській роботі серед широких мас жінок, для

⁷¹ П. Поспелов. Гражданская война и работница, стор. 12.
⁷² «Більшовик» від 3 серпня 1919 р.

проведення якої спеціально направлялись комуністи⁷³.

Активним працівником Зафронтбюро була комуністка О. Г. Листопад (1897—1930). Вона підбирала людей для роботи в підпіллі, переправляла через лінію фронту підпільним партійним комітетам інструкції, листівки, зброю, гроші. В цю роботу Оксана Григорівна вклала всю силу своєї душі, більшовицьку енергію і запал.

Серед комуністів-підпільників, які працювали на місцях, також було немало жінок. Зв'язковою Зафронтбюро з Катеринославським підпільним губпарткомом була В. Кукуй⁷⁴. Важливі доручення катеринославських більшовиків виконували К. Курочкіна та А. Губанова. Влітку 1919 р. разом з іншими підпільниками Ревком відрядив їх до Києва в ЦК КП(б)У за документами і грішми, необхідними для підпільної роботи. Вони успішно виконали це партійне завдання⁷⁵.

Неодиразово роль зв'язківця катеринославських більшовиків з підпільниками м. Олександрівська виконувала комуністка Клавдія Даниленко⁷⁶. Партизани Лозово-Синельниківської групи підтримували тісний зв'язок з робітничими дружинами міст і Катеринославським губпарткомом через жительку с. Михайлівки Новомосковського повіту М. Г. Макарову⁷⁷. У катеринославському більшовицькому підпіллі працювали також С. Їренбург, Ф. Чорненька, С. Солнцева (Уріна)⁷⁸.

У київському підпіллі під час денікінщини організаціїно-пропагандистську роботу серед трудящих провадили М. О. Кустелян⁷⁹, К. Петренко-Сабельникова, П. Рабинович, Л. Дитятева⁸⁰, М. Запорожець та ін. За їх активною участю у Києві було організовано підпільну

⁷³ С. Я. Случевська. З історії Зафронтбюро ЦК КП(б)У. «Український історичний журнал», 1962, № 6, стор. 96.

⁷⁴ К. Позняков, Т. Шульга. В період іноземної військової інтервенції та громадянської війни (1918—1920). Дніпропетровськ, 1958, стор. 28.

⁷⁵ Комсомол Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1958, стор. 28.

⁷⁶ «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 81.

⁷⁷ К. Позняков, Т. Шульга. В період іноземної військової інтервенції та громадянської війни (1918—1920), стор. 29.

⁷⁸ «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 77.

⁷⁹ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-408, оп. 5, од. зб. 377, арк. 48.

⁸⁰ «Летопись революции», 1926, № 2, стор. 7—9.

друкарню, налагоджено випуск газети «Комуніст», яку більшовики розповсюджували серед робітників київських заводів і залізниці⁸¹.

У більшовицькому підпіллі Харкова працювали О. Макарова, Я. Янова, Л. Чернишевська, С. Бальзак, Л. Козленко, Л. Степняк, Р. Шумська. Особливо добре харківські підпільниці налагодили забезпечення паспортів та іншими документами партійних працівників. Вони наділяли ними не лише підпільників Харківщини, а й Луганська, Катеринослава, частково Києва⁸². Комуністки займалися також розвідувальною роботою, передавали цінні відомості обласному підпільному комітету та Зафронтбюро⁸³.

Одночасно жінки працювали по лінії Червоного Хреста. Керували цією роботою Я. М. Янова і Ш. Есбич, які залучили до неї також Б. Володарську, Е. Володарську, П. Вольську, Р. Ельязберг та ін.⁸⁴ Партійна організація визначила основні напрями діяльності Червоного Хреста: тримати зв'язок з політв'язнями, подавати їм матеріальну допомогу. Політв'язні регулярно одержували харчі, газети, від них надходили листи з потрібними для більшовиків відомостями тощо⁸⁵.

У надзвичайно тяжких умовах проходила діяльність Червоного Хреста в Києві, активним працівником якого була комуністка-підпільниця, представниця ЦК РКП(б) Л. І. Нікітіна. Ця організація надавала значну грошову, продовольчу та лікувальну допомогу хворим і пораненим червоноармійцям, комуністам та їх сім'ям. Свою діяльність Червоний Хрест Києва поширив на Яготин, Бориспіль, Фастів, Полтаву, Донбас⁸⁶.

Для підпільної партійної роботи в Одесі губком КП(б)У залишив професіональних революціонерок

⁸¹ «Летопись революции», 1926, № 2, стор. 8—9.

⁸² 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Харьков, 1927, стор. 375.

⁸³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 337, арк. 4; спр. 356, арк. 98.

⁸⁴ 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний, стор. 329.

⁸⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 337, арк. 4.

⁸⁶ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 482, оп. 1, од. зб. 112, арк. 3, 7, 8.

О. І. Соколовську, Р. М. Лучанську, В. М. Лапіну та інших. О. І. Соколовська виконувала обов'язки секретаря Одеського губкому КП(б)У і редактора підпільної більшовицької газети «Одесский коммунист», Р. М. Лучанська (в підпіллі мала ім'я княгині Ніни Іванівни Катамадзе) — члена підпільного міського партії, В. М. Лапіна очолювала нелегальний Червоний Хрест.

У своїй діяльності більшовики Одеси спиралися на широкий безпартійний актив. Особливо багато безпартійних, переважно жінок, було залучено до Червоного Хреста, який займався організацією матеріальної допомоги політв'язням та сім'ям евакуйованих комуністів, готував втечі з тюрем, переправляв окремих підпільників на радянську територію. Найчастіше складні завдання Червоного Хреста виконували К. Папахіна, О. Петровська, С. Радіонова, С. Котляр-Тоніна, З. Вишневецька, Н. Вайчишвілі, П. Давиденко та ін.⁸⁷

Значну роботу партійного організатора і пропагандиста в період денікінщини на Херсонщині та Миколаївщині провадила Н. Ф. Гурвич. За дорученням Одеського підпільного губкому партії вона двічі (у липні та серпні 1919 р.) виїздила в окупований білогвардійцями Херсон для виконання важливих завдань. Вона ж розповсюджувала більшовицькі газети і листівки, знайомила комуністів на місцях з директивами ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У⁸⁸.

У цей же час обов'язки члена Одеського губкому КП(б)У, а у серпні—листопаді 1919 р. секретаря Миколаївського комітету КП(б)У виконувала В. І. Уласевич («Вікторія»)⁸⁹.

В тилу ворога наполегливо працювали комуністи Криму. Їх діяльність очолив створений у червні 1919 р. підпільний обласний комітет РКП(б) і Кримський Військово-Революційний комітет. Для широкого розгортання підривної роботи в тилу білих потрібні були кошти. Вони необхідні були і для видання листівок, і для при-

⁸⁷ В. Г. Коновалов. Схватка у Черного моря. Одесса, 1965, стор. 119.

⁸⁸ Херсонський краєзнавчий музей. Спогади Н. Ф. Гурвич, арк. 1—4.

⁸⁹ В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Одесса, 1962, стор. 494.

дбання зброї, утримання нелегальних квартир. Пар-
тійна каса кримських підпільників, в якій налічувалося
2 млн. крб., залишилась в окупованому денікінцями
Сімферополі, причому місце збереження було ненадій-
ним. Гроші могли потрапити в руки білогвардійців, тому
це завдання більшовицький комітет доручив молодій
робітниці-пралі, учасниці штурму Зимового палацу.
Партійне доручення А. Блохіна виконала блискуче. Про-
данчику всі гроші, причому вона перевезла в чемо-
даниці, причому з Сімферополя до Євпаторії
підпільниця їхала в одному екіпажі з денікінським офі-
цером ⁹⁰.

Виявляючи особливу турботу про зміцнення більшо-
вицького підпілля Криму, Центральний Комітет партії
направив туди групу досвідчених революціонерів. З Ра-
дянської Росії у Крим був направлений комуніст
І. Просмушкін (Спер). Він створив у підпіллі організа-
цію, що умовно називалася «пральнею», в завдання якої
входило виготовлення фіктивних документів і довідок
для підпільників. Найпершою помічницею Спера була
20-річна студентка-медичка Марія Кубанцева (підпіль-
не ім'я «Емма»). Вона допомогла врятуватися багатьом
партійцям-підпільникам, трудящим міст і сіл. Одного
разу за допомогою провокатора білогвардійська контр-
розвідка схопила Емму. Симулювавши буйне божевілля,
підпільниця за активною участю Марії Василівни Ба-
бушкіної (сестри професіонального революціонера
І. В. Бабушкіна) та інших працівників лікарні органі-
зувала філіал «пральні» в ізоляторі губернської психі-
атричної лікарні. М. Кубанцева не лише забезпечувала
підпільників документами, але й допомагала партизанам
добувати зброю ⁹¹.

Зв'язковою революційного підпілля була Катерина
Григоровиц, яка проводила розвідувальну і агітаційну
роботу в білогвардійській армії. Встановивши зв'язки
з солдатами і офіцерами, що співчували Радянській
владі, вона добувала через них важливі оперативні дані

⁹⁰ Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания старых больше-
виков. Симферополь, 1963, стор. 86.

⁹¹ Там же, стор. 86—87.

і передавала їх своєму командуванню. Під виглядом сестри чи нареченої кого-небудь із солдатів або офіцерів вона проникала в казарми або госпіталі, де розповсюджувала листівки, передавала солдатам документи, зроблені «пралею» Еммою. За допомогою цих документів солдати уникали відправки на фронт, дезертирували з білої армії, переходили до кримських партизанів⁹².

Діяльно працювала в підпільному обласному комітеті партії комуністка А. Федорова, направлена до Сімферополя за завданням ЦК РКП(б)⁹³.

Підпільну агітаційно-пропагандистську роботу серед населення провадили і селянки України. 24-річна Надія Тандетник з с. Василівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії була не тільки сміливим розвідником, а й активним пропагандистом більшовицьких ідей. Н. Тандетник загинула в боротьбі з ворогами соціалістичної революції⁹⁴.

Першими помічниками комуністів були комсомольці і комсомолки. Свідомо йшли вони на боротьбу з ворогами соціалістичної Вітчизни. Навіть смерть не могла зупинити революційного ентузіазму молодих патріотів. Прагнення перемогти вселяло в молоді серця фантастичну безстрашність і казкову силу, вело на печуванні подвиги. Слідом за комуністами комсомольці йшли на фронт, розгортали підпільну діяльність в тилу ворога, самовіддано працювали на оборону країни. Масовою була участь революційної молоді у більшовицькому підпільному русі.

Так, в Кременчуці під час його тимчасового захоплення денікінцями була організована комсомольська група, що складалася в основному з робітниць махоркових фабрик⁹⁵. Під керівництвом більшовицької організації вона вела підпільну роботу в масах.

Комсомольці розповсюджували серед трудящих марксистську літературу, більшовицькі газети, зокрема «Де-

⁹² Этнх дней не смолкнет слава, стор. 87.

⁹³ В. Г. Волков. За власть Советов. Симферополь, 1963, стор. 143.

⁹⁴ Ф. Фурер. Борьба за Жовтень на селі. Книгоспілка, 1928, стор. 106.

⁹⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 365, арк. 45.

ло революції», яку видавав Полтавський підпільний пубком КП(б)У, проводили бесіди про небезпеку денікінського нашествия й завдання робітників у боротьбі з білогвардійцями⁹⁶.

Навіть денікінська кременчуцька газета «Свободное слово», через вінця якої лилася брехня на більшовиків і Червону Армію, змушена була визнати ідейність і мужність робітниць махоркової фабрики: «Всі вони, звичайно, більшовички, складали і складають революційні комітети, з гордістю виконували свої високі обов'язки в дні більшовиків і тепер майже відкрито продовжують діяльність своєї партії, зовсім відкрито заявляють про це, коли вони попадаються в тій чи іншій більшовицькій вилазці»⁹⁷.

Дівчата-комсомолки вели на фабриках агітацію за страйк у відповідь на жорстоку експлуатацію робітників капіталістами, які повернулися разом з денікінцями. Страйк повинен був відбутися в день другої річниці Жовтневої революції. Напередодні робітниці розповсюдили серед трудівників махоркових фабрик значну кількість примірників більшовицької газети «Дело революции». Та денікінській контррозвідці за допомогою шпиків вдалося схопити комсомолок. Після жорстоких катувань і знущань шість комсомолок-підпільниць 18 листопада 1919 р. було страчено. Звістка про це швидко облетіла всю Полтавщину. Пам'яті комсомолок було присвячено спеціальний номер підпільної газети «Дело революции» від 26 листопада 1919 р.⁹⁸

Активно допомагали більшовикам Криму комсомолки-підпільниці К. Максимова, О. Череватенко, Р. Лозовська, Ф. Шполянська, Л. Шулькіна. У Херсоні помічниками старших були Т. М. Мальт, В. М. Спрота, Р. С. Асушкіна, М. Л. Каменецька та ін. Деякі з них віддали своє життя в боротьбі за щастя трудящих, до останнього подиху залишившись вірними ідеалам соціалізму. Зразком відваги є поведінка засуджених ворогами до страти комсомолок Ф. Шполянської та Л. Шулькіної. У відповідь на смертний вирок Ф. Шполянська

⁹⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 365, арк. 36, 46, 47.

⁹⁷ Там же, арк. 50.

⁹⁸ Там же, арк. 71, 106, 107.

кинула в обличчя катом: «Ви, які вбиваєте нас, сподіваєтесь цим задушити революцію, не помічаючи за своїми спинами червоного привида. Скоро настане той день, коли ви будете сидіти на лаві підсудних і відповідати за свої злочини»⁹⁹.

Жодного слова, незважаючи на нелюдські катування, не вимовила на допиті Л. Шулькіна. Вислухавши вирок суду, підпільниця промовила: «Я комуністка і виправдовуватися перед судом не буду. Розстрілюйте мене швидше, щоб я не бачила ваших поганих хамських морд»¹⁰⁰.

Немеркнучою славою вкрили себе підпільники-комсомольці Одеси. Вони допомагали комуністам у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих, збирали зброю, виконували важливі доручення губкому. Білогвардійцям вдалося вистежити і схопити групу підпільників-комсомольців, серед яких були дівчата І. Красношочкіна, Д. Любарська, П. Барг. Озвірілі бандити вимагали, щоб вони видали своїх товаришів по підпіллю. Нічого не добившись, денікінці засудили дев'ятьох комсомольців до страти. У передсмертному колективному листі з тюрми до своїх товаришів по боротьбі молоді герої писали: «Дев'ять комуністів, засуджених 4 січня 1920 р. військово-польовим судом до страти, шлють свій передсмертний прощальний привіт товаришам. Бажаємо вам успішно продовжувати спільну справу. Вмираємо, але торжествуємо і вітаємо переможну ходу Червоної Армії. Віримо в остаточне торжество ідеалів комунізму. Хай живе Комуністичний Інтернаціонал!»¹⁰¹

Відданість справі соціалістичної революції проявили трудящі жінки і в боротьбі з буржуазно-поміщицькою Польщею та у розгромі військ Врангеля. Вони були бійцями, політпрацівниками, лікарями, медичними сестрами, санітарками, розвідницями тощо. Деякі жінки командували навіть окремими військовими загонами. Так, у боротьбі з врангелівцями в Криму особливо відзначився загін, яким командувала випускниця військової

⁹⁹ Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917—1921 гг., стор. 696.

¹⁰⁰ Безумству храбрых поем мы славу. М.—Л., 1929, стор. 128.

¹⁰¹ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Документы и материалы. К., 1959, стор. 203.

школи ВЦВК Єлизавета Барська¹⁰². Командиром взводу розвідників Особливої вогневої бригади була Валентина Невзорова¹⁰³. Про те, що вона була жінкою, бійці дізналися лише після її загибелі, коли знайшли у комсомольському білеті, виданому Київським губкомом, записку на ім'я комсомольців бригади. У ній Валя просила товаришів пробачити її за обман. «Якщо уб'ють, — писала комсомолка, — викрне смерть, якщо ж розіб'ємо Врангеля і залишусь живою — розповім про все сама і особисто попрошу у всіх вибачення». Свій вчинок Валя пояснювала побоюванням, що їй, як дівчині, не доручать бойових завдань.

Відповідальні пости у Червоній Армії займали Р. С. Землячка (начальник політуправління 8-ї і 13-ї армій), А. А. Янишева (начальник політвідділу 15-ї Інзенської дивізії, якій пізніше було присвоєно назву Сивашської), Г. О. Шуквер (заступник начальника політвідділу 9-ї армії), М. Данилевська (начальник політвідділу 42-ї дивізії, а потім комісар санітарних частин 13-ї армії), політпрацівники О. П. Богат, О. В. Єсава, Т. С. Вишнівська, М. І. Бондаренко, Ю. Я. Жукова та ін.

У статті М. І. Подвойського «Жінка-робітниця і врангелівський фронт», вміщеній у газеті «Правда» від 22 серпня 1920 р., відзначався героїзм загонів робітниць-комуністок, які виконували на фронті відповідальні бойові завдання.

З гвинтівкою в руках у лавах бійців 1-ї Кінної Армії мужньо билися з ворогами Радянської держави П. Кузнецова, З. П. Патрикеева, М. С. Прудка, М. Єремеева, Т. О. Соболев, Т. Плотникова, М. С. Сараєва-Зубкова, О. І. Фирковська, Є. М. Логвинова та ін.

Описуючи один з епізодів бойового життя З. П. Патрикеевої, газета «Красный кавалерист» писала: «Під час кінної атаки під містечком Червоним, коли наш лівий фланг був відтиснений противником, вперед виїхала сестра милосердя 61-го кавалерійського полка Зінаїда Патрикеева і одна кинулася на колону поляків з кри-

¹⁰² П. Соффинов. Подвиги комсомольцев в годы гражданской войны. М., 1959, стор. 40.

¹⁰³ В кольцо фронтов. Молодежь в годы гражданской войны. Сборник документов. М., 1963, стор. 249—250.

ком «Урал». Своєю мужністю і героїзмом вона захопила весь полк, який перейшов у рішучий наступ» ¹⁰⁴.

В рядах Червоної Армії під час громадянської війни, за далеко не повними даними, перебувало понад 50 тис. жінок ¹⁰⁵. В боях з ворогами Радянської влади вони не раз проявляли зразки відваги і самовідданості. В зведеннях Головного штабу нерідко зустрічаються накази про нагородження жінок-воїнів орденом Бойового Червоного Прапора. Всього нагороджено 53 жінки, зокрема політпрацівники Р. С. Землячка-Самойлова і В. Кулама, бійці З. П. Патрикеева, М. Пацановська, П. Шведе ¹⁰⁶.

Як і всі трудящі, робітниці, селянки і передові представниці інтелігенції України на заклик Комуністичної партії піднялися на боротьбу з внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією. Вони виступили на захист здобутків Великої Жовтневої соціалістичної революції, одним з величезних завоювань якої було розкріпачення жінок.

¹⁰⁴ Дочери Октября. Работницы и крестьянки Украины в дни Великой пролетарской революции, стор. 65.

¹⁰⁵ «Коммунистка», 1927, № 10, стор. 23.

¹⁰⁶ Правда, ставшая легендой, стор. 251—252, 253—254.

III. ТРУДЯЩІ ЖІНКИ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ (1920 р.)

ПОСИЛЕННЯ ПАРТИЙНОГО КЕ- РІВНИЦТВА РОБОТОЮ СЕРЕД ЖІНОК

Будівництво соціалізму вимагало широкого залучення трудящих мас до господарського і державного життя. Значну роль в ньому покликана була відіграти багатомільйонна армія жінок. В. І. Ленін вказував, що розпочата Радянською владою справа побудови соціалізму «може бути посунута вперед тільки тоді, коли замість сотень жінок по всій Росії в ній візьмуть участь мільйони і мільйони жінок»¹. Але стати активними будівниками соціалізму жіночим масам заважала економічна залежність від чоловіків, політична і культурна відсталість більшості з них, що дісталися молодій пролетарській державі у спадщину від царизму і капіталізму. Щоб докорінно поліпшити становище жінок, Комуністична партія повинна була проводити наполегливу і систематичну роботу.

Велике значення для вироблення організаційних форм залучення жінок до радянського будівництва, підвищення їх політичної свідомості мав I Всеросійський з'їзд робітниць і селянок. Знаменною подією в роботі з'їзду був виступ 19 листопада 1918 р. глави Радянського уряду В. І. Леніна.

У своїй промові Володимир Ілліч підкреслив, що «завдання Радянської республіки — в першу чергу знизити всі обмеження прав жінок»².

На з'їзді була прийнята резолюція про необхідність створення при комітетах РКП(б) комісій по агітації

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 26—27.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 157.

і пропаганді серед робітниць³. При цьому делегатки з'їзду виходили із вказівок В. І. Леніна про те, що «партія повинна мати органи — робочі групи, комісії, комітети, відділи або як там вони будуть називатися, спеціальне завдання яких — будити широкі маси жінок, зв'язувати їх з партією і удержувати під її впливом»⁴.

Враховуючи побажання з'їзду, ЦК РКП(б) у грудні 1918 р. прийняв постанову про організацію при партійних комітетах комісій по агітації і пропаганді серед робітниць⁵. До складу комісії, створеної при Центральному Комітеті партії, увійшли Н. К. Крупська, І. Ф. Арманд, О. М. Коллонтай, К. М. Самойлова, К. І. Ніколаєва, М. П. Голубева, З. П. Ліліна.

Важливу роль у розгортанні роботи серед жінок відіграли рішення VIII з'їзду РКП(б), який відбувся в Москві 18—23 березня 1919 р. Прийнята на цьому з'їзді друга Програма партії — програма побудови соціалістичного суспільства — відзначила, що на противагу буржуазній демократії, яка на протязі віків лише проголошувала рівність людей, незалежно від статі, релігії, раси і національності, але нічого не робила, щоб здійснити її на ділі, Радянська влада змогла до кінця і в усіх галузях життя вперше в світі провести цю рівноправність аж до повного знищення останніх слідів нерівності жінок в галузі шлюбного і взагалі сімейного права.

Визначаючи загальнополітичні завдання для здійснення повного розкріпачення жінок, Програма підкреслювала: «Не обмежуючись формальною рівноправністю жінок, партія прагне визволити їх від матеріальних тягот застарілого домашнього господарства шляхом заміни його будинками-комунами, громадськими їдальнями, центральними пральнями, яслами і т. п.»⁶

У спеціальній резолюції «Про роботу серед жіночого пролетаріату» з'їзд пропонував усім партійним коміте-

³ Первый Всероссийский съезд работниц 16—21 ноября 1918 г. и его резолюции. Харьков, 1920, стор. 18.

⁴ Клара Цеткин. Спогади про Леніна. К., 1955, стор. 52.

⁵ Организация работниц. Сборник резолюций и инструкций. Одесса, 1920, стор. 3—4.

⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 388.

там сприяти залученню робітниць і селянок до боротьби за комунізм і до радянського будівництва⁷.

Рішення VIII з'їзду партії лягли в основу діяльності партійних органів по керівництву роботою серед жінок.

Влітку 1919 р. у Харкові була організована вперше на Україні комісія по агітації і пропаганді серед робітниць. Тут же з 11 травня 1919 р. при газеті «Коммунар» почала виходити щотижнева «Сторінка робітниць». Велику допомогу робітницям міста в справі організації роботи серед жіноцтва подали К. М. Самойлова і О. М. Коллонтай, які були відраджені ЦК РКП(б) для розгортання партійно-політичної роботи серед трудящих України⁸.

18 липня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про організацію при ЦК КП(б)У комісії по пропаганді і агітації серед робітниць у складі О. М. Коллонтай, В. Я. Мойрової, О. Ф. Чернишової⁹ та ін. Одначасно такі комісії почали створюватися на місцях¹⁰. Проте їх організація і діяльність надзвичайно утруднювалися громадянською війною, відсутністю підготовлених кадрів. Тому, як відзначалося у звіті жінвідділу ЦК КП(б)У до 5-ї Всеукраїнської партійної конференції, комісії в основному розгорнули свою діяльність лише у Харкові і Києві. При інших більшовицьких комітетах їх діяльність не набула широкого розмаху¹¹.

У вересні 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про реорганізацію комісій по агітації і пропаганді серед робітниць у жінвідділи, перед якими стояло завдання розширити всі форми партійно-політичної роботи серед трудящих жінок. Жінвідділи створювалися при повітових районних, губерньських партійних комітетах і працювали

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 423.

⁸ А. Коллонтай. Из моей жизни и работы. Одесса, Всеукраиниздат, 1921, стор. 53.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1-а, од. зб. 12, арк. 36.

¹⁰ «Коммунар» від 22 червня 1919 р.; «Коммунист» від 12 липня 1919 р.; «Известия Губернского Исполнительного Комитета Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Черниговщины» від 27, 29 липня, 5 серпня 1919 р.

¹¹ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября к 5-й Всеукраинской партийной конференции 15 ноября 1920 г. Отдел по работе среди женщин — работниц и крестьянок, стор. 20.

під їх безпосереднім керівництвом. Організований при ЦК РКП(б) жінвідділ на чолі з І. Ф. Арманд спрямовував роботу жінвідділів всієї Радянської республіки.

VIII Всеросійська конференція РКП(б), яка проходила 2—4 грудня 1919 р., у прийнятому Статуті партії організаційно закріпила існування жінвідділів. «Відділи, — зазначається в Статуті РКП(б), — існують при комітетах і безпосередньо їм підлягають. Порядок організації відділів визначається окремими інструкціями, що затверджуються Центральним Комітетом»¹².

Комуністична партія України, використовуючи досвід РКП(б) по організації і політичній освіті широких мас робітниць та селянок, також почала створювати при повітових та губернських комітетах партії відділи по роботі серед жінок.

З організацією у січні 1920 р. жінвідділу при ЦК КП(б)У була розпочата систематична робота серед робітниць і селянок України¹³. Спочатку його завідувачою була призначена К. М. Самойлова. З від'їздом її до Москви ЦК КП(б)У посилав на цю роботу В. Я. Мойчову*. Представниця жінвідділу ЦК КП(б)У входила і до складу пленуму Центрального жінвідділу ЦК РКП(б), на якому вирішувалися загальні питання роботи серед жінок¹⁴.

Жінвідділ ЦК КП(б)У надіслав циркулярного листа до всіх партійних комітетів України, в якому пропонував негайно приступити до організації відділів по роботі серед робітниць та селянок. У листі давалися конкретні вказівки щодо змісту діяльності цих відділів¹⁵.

В кінці січня 1920 р. був організований жінвідділ при Харківському губкомі КП(б)У¹⁶. Свою діяльність

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 433.

¹³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 5, од. зб. 455, арк. 48.

* Мойрова В. Я. (1890—1951) — один з керівників жіночого комуністичного руху в СРСР, а також міжнародного жіночого руху. На IV конгресі Комінтерну була обрана кандидатом у члени Президії Комінтерну і протягом кількох років керувала діяльністю міжнародного секретаріату по роботі серед жінок.

¹⁴ «Коммунистка», 1920, № 5, стор. 37.

¹⁵ «Коммунист» від 14 січня 1920 р.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 455, арк. 44.

губжінвідділ розпочав з підготовки і проведення безпартійної конференції жінок-робітниць, яка відбулась 4—12 лютого 1920 р.¹⁷ На ній було розглянуто такі питання: 1) становище Радянської республіки і завдання жінок-робітниць; 2) як потрібно організуватися робітницям; 3) соціальне забезпечення; 4) охорона материнства і дитинства; 5) охорона праці; 6) охорона здоров'я; 7) продовольче становище і харчування дітей; 8) народна освіта; 9) про робітничо-селянську інспекцію¹⁸.

Після обговорення доповідей учасники конференції ухвалили резолюцію, в якій закликали всіх робітниць взяти активну участь в радянському будівництві¹⁹. Харківський губком КП(б)У відзначав, що жіноча конференція проходила під знаком явного співчуття до Комуністичної партії і підтримки її. Про це свідчить той факт, що відразу ж після закінчення її роботи 50 делегаток подали заяви про вступ до партії²⁰.

Конференція викликала революційне піднесення серед жіночого пролетаріату міста.

З метою підготовки керівних кадрів з жінок з 19 березня по 16 квітня 1920 р. за постановою Політбюро ЦК КП(б)У при жінвідділі ЦК КП(б)У працювали курси організаторів-інструкторів по роботі серед жінок, на яких читалися цикли лекцій, проходилися семінари і практичні заняття. Після закінчення курсів 56 жінок було відряджено на роботу до губернських жінвідділів республіки²¹.

Протягом січня—лютого були організовані губжінвідділи в Донбасі²², Києві²³, Миколаєві²⁴, Катеринославі²⁵, Полтаві²⁶. У березні розгорнув роботу Одеський

¹⁷ ХОДА, ф. Р.-202, оп. 1, спр. 64, арк. 29, 91, 109.

¹⁸ Там же, арк. 29.

¹⁹ Там же, арк. 109.

²⁰ За 14 місяців (Отчет Харьковского губжсекотдела с января 1920 г. по май 1921 г.), стор. 3.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 465, арк. 162.

²² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 16, оп. 1, спр. 55, арк. 107.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 458, арк. 33.

²⁴ «Известия Николаевского губернского революционного комитета» від 26 лютого 1920 р.

²⁵ «Звезда» від 16 січня 1920 р.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 466, арк. 8.

губжінвідділ²⁷, який очолила Г. М. Панкратова. У квітні був обраний жінвідділ на конференції жінок-комуністок Чернігова, завідуючою якого губком КП(б)У затвердив члена КПРС з 1904 р. Г. С. Омельченко²⁸. Фактично ж свою планомірну діяльність жінвідділ розгорнув з серпня 1920 р.²⁹ В травні почав працювати Херсонський губжінвідділ³⁰. Протягом вересня — жовтня був організований повітжінвідділ в Єлисаветграді³¹.

Питання про налагодження роботи серед жінок Поділля обговорювалось IV Подільською губернською конференцією КП(б)У ще в лютому 1920 р. Делегати конференції прийняли постанову про необхідність організувати при губкомі і повітках комісії робітниць, сприяти розкріпаченню жінок шляхом організації громадських їдалень, пралень, ясел, дитячих садків, широко залучати трудівниць до активної участі у соціалістичному будівництві³². Спочатку рекомендувалося залучати жінок до роботи у відділах соціального забезпечення, народної освіти, охорони здоров'я, громадського харчування тощо³³.

Проте внаслідок навали буржуазно-поміщицької Польщі у квітні 1920 р. комісії не розгорнули роботи. І лише у липні 1920 р. у повідомленні про партійне будівництво на Поділлі вказувалося, що при парткомі є відділ по роботі серед жінок, який перебуває ще у стані організаційного оформлення³⁴.

Найпізніше, на початку грудня 1920 р., розпочав свою діяльність губжінвідділ Волині, що пояснювалось як іноземною інтервенцією, так і наявністю в цьому районі великої кількості куркульсько-націоналістичних банд³⁵.

В окремих випадках створенню жінвідділів заважало недостатнє розуміння деякими комуністами на місцях

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 455, арк. 6.

²⁸ Там же, од. зб. 466, арк. 5.

²⁹ Матеріали IV Всеукраїнського совещання завжеспотделами (22 лютого—27 лютого). Харків, 1921, стор. 31.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 455, арк. 41.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5007, оп. 1, од. зб. 40, арк. 153-зв.

³² Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918—грудень 1920). Документи і матеріали. Вінниця, 1959, стор. 324.

³³ Там же, стор. 365, 389.

³⁴ Поділля в роки громадянської війни, стор. 365, 389.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 455, арк. 37, 40.

того, що робота серед жінок є частиною загальнопартиїної роботи і що вона повинна вестися під безпосереднім керівництвом партійних організацій. Діяльності вже організованих жінвідділів часто заважав їх слабкий зв'язок з жінвідділами ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, а також відірваність і неузгодженість роботи з іншими відділами парткомів на місцях ³⁶.

Найкраще була поставлена робота в Харківському губжінвідділі. Це зумовлювалося тим, що Харків у той час був столицею Радянської України, а також наявністю досвідчених кадрів-організаторів жіночих мас і допомогою жінвідділів ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У ³⁷. В кінці лютого 1920 р. були створені жінвідділи у п'яти пролетарських районах Харкова. У квітні губжінвідділ скликав перші загальноміські делегатські збори, які розглянули питання про поточний момент і завдання делегаток по залученню жінок до громадської роботи. У всіх комосередках міста були виділені організатори для роботи серед жінок. 20 квітня відбулися перші загальноміські збори організаторів осередків, що намітили практичні заходи з метою ширшого втягування жінок у громадське життя. На всіх підприємствах Харкова протягом березня—квітня були проведені збори робітниць, які обрали делегаток до жіночих делегатських зборів, що являли собою в тих умовах одну з кращих форм залучення жінок до практичної роботи в органах Радянської влади ³⁸.

Створювалися жінвідділи і в повітах. У січні був організований жінвідділ при Сумському повіткомі КП(б)У, у квітні розпочали регулярну роботу жінвідділи Харківського, Вовчанського, Лебединського повітів, у травні—Валківського повіту ³⁹. Організація жінвідділів в інших повітах внаслідок надзвичайної розрухи, бандитизму, відсутності кадрів для роботи серед жінок затрималася. Так, Охтирський повітжінвідділ розпочав свою регулярну роботу у липні, Богодухівський — у серпні ⁴⁰ і т. д.

³⁶ «Коммунистка», 1920, № 6, стор. 26—27.

³⁷ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 20.

³⁸ За 14 месяцев, стор. 3.

³⁹ Там же, стор. 18, 19, 16.

⁴⁰ Там же, стор. 15, 17.

Діяльність повітових жінівідділів проходила в особливо тяжких умовах. Це пояснювалося тим, що селянки ще не зовсім усвідомлювали завдання, покладені на них Радянською владою. Про це, зокрема, повідомляв Валківський повітжінвідділ Харківської губернії⁴¹, Одеський повітжінвідділ Одеської губернії⁴², Пирятинський та Золотоніський повітжінвідділи Полтавської губернії⁴³, Конотопський повітжінвідділ Чернігівської губернії⁴⁴.

Питанню активізації роботи жінівідділів по політичному вихованню робітниць і селянок велику увагу приділяли всеукраїнські, губернські та повітові партійні конференції, що проходили у 1920 р.

Заслухавши доповідь про налагодження роботи серед трудящих жінок Катеринослава, загальноміська партійна конференція у лютому 1920 р. прийняла постанову, в якій зобов'язала губернський партком КП(б)У більш детально зайнятися роботою жінівідділу⁴⁵. Питання про посилення організованої роботи серед робітниць і селянок розглядала в лютому 1920 р. Катеринославська губерньська партійна конференція⁴⁶, у березні — загальноміська Одеська партійна конференція⁴⁷, у травні — Миколаївська губерньська партконференція⁴⁸, у червні — Юзівська районна партконференція⁴⁹, у серпні — Чернігівська губконференція КП(б)У⁵⁰ та ін.

Особлива роль у справі згуртування широких мас робітниць і селянок навколо партії належала комуністичній пресі. За зразком центральних газет кожного четверга орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» друкувала «Сторінку робітниць»⁵¹. Випуск таких додатків до газет налагодили губкоми та повіткоми КП(б)У. Ця сторінка, як і «Сторінка селянина», «Сторінка чер-

⁴¹ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 318, арк. 1.

⁴² «Одесский коммунист» від 13 серпня 1920 р.

⁴³ «Вісті Полтавського губвиконкому Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» від 10. липня 1920 р.

⁴⁴ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.). Сумы, 1957, стор. 264.

⁴⁵ «Звезда» від 7 лютого 1920 р.

⁴⁶ «Звезда» від 29 лютого 1920 р.

⁴⁷ «Одесский коммунист» від 11 березня 1920 р.

⁴⁸ «Известия Николаевского губернского революционного комитета» від 16 травня 1920 р.

⁴⁹ «Диктатура труда» (Юзівка) від 3 липня 1920 р.

⁵⁰ «Знамя Советов» від 14 та 15 серпня 1920 р.

⁵¹ «Коммунист», 1920, № 2, стор. 30.

КСМУ повинна підсилити роботу серед дівчат в розумінні ведення серед них посиленої агітаційно-політичної роботи з метою залучення їх до спілок та комуністичного виховання, не виділяючи для цього спеціальних відділів».

Для виховання молодих робітниць і селянок з'їзд запропонував направити представників комсомолу до жінвідділів при партійних комітетах для участі в їх роботі⁵⁹.

Подібні рішення були винесені також губернськими з'їздами комсомолу України. Так, перший з'їзд комсомольської організації Катеринославщини відзначив, що робота серед дівчат повинна бути одним з головних завдань організаційної діяльності комсомолу, і накреслив її конкретні форми⁶⁰.

Виконуючи рішення II Всеукраїнського з'їзду комсомолу, комсомольські організації республіки надсилали своїх представників до жінвідділів, створювали комісії по роботі серед дівчат⁶¹, що сприяло широкому залученню жіночої молоді до активної громадської і державної діяльності.

Велике значення для активізації робітниць і селянок України та налагодження зв'язку жінвідділу ЦК КП(б)У з місцевими жінвідділами мала скликана Центральним Комітетом партії I Всеукраїнська нарада зареєстрованих губжінвідділами, що розпочала свою роботу 8 травня 1920 р. в Харкові⁶². На нараду прибуло 35 організаторів по роботі серед жінок з усіх губерній, крім Волині і Поділля⁶³. Учасники наради відзначили добру роботу губжінвідділів Харкова, Одеси, Києва, Донбасу, Миколаєва. Нарада намітила конкретні завдання губжінвідділів на найближчий час: залучення жінок до радянського будівництва, зміцнення партійного апарату по роботі серед жіночого пролетаріату, організація допомоги Червоній Армії, скликання губернських з'їздів робітниць і селянок тощо.

⁵⁹ Образованіе и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 380.

⁶⁰ Там же, стор. 324.

⁶¹ Там же, стор. 279, 311, 514.

⁶² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 455, арк. 49.

⁶³ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 20.

До Всеукраїнської наради була приурочена II загальноміська конференція робітниць Харкова, на яку зібралось 359 делегаток від 48 підприємств⁶⁴. Всі учасниці наради з задоволенням відзначили, що Харківський губжінвідділ розгорнув широку діяльність серед жінок, про що переконливо свідчили проведені ним дві загальноміські безпартійні конференції, регулярне скликання делегатських зборів, участь робітниць у роботі відділів Рад, у організації ясел, громадських їдалень тощо.

Виконуючи рішення I Всеукраїнської наради, партійні організації значно активізували свою діяльність по залученню жінок до соціалістичного будівництва. Насамперед посилюється і зміцнюється партійний апарат по роботі серед робітниць і селянок. Майже в усіх повітах республіки створюються жінвідділи. Зростає кількість делегатських зборів, які були першою школою політичного виховання трудящих жінок і набуття ними практичного досвіду для роботи у радянських органах.

На делегатських зборах обговорювалися найрізноманітніші питання: від загальнодержавних справ до роботи жінок-делегаток. Так, на перших загальноміських делегатських зборах Полтави, які відбулися 19 липня 1920 р., було розглянуто організаційні питання та заходи для проведення «Тижня допомоги сім'ям червоноармійців», для чого збори виділили 50 делегаток⁶⁵. Другі загальноміські збори делегаток 4 серпня 1920 р. обговорили діяльність комісії по обслуговуванню сімей червоноармійців та роботу делегаток в районах міста⁶⁶. В центрі уваги третіх делегатських зборів, що проходили 11 серпня, стояло питання про соціальне забезпечення⁶⁷. Доповідь «Що зробила Радянська влада для розкріпачення жінок» обговорили 25 серпня четверті делегатські збори. На них же були обрані делегатки до відділу народної освіти та робітничо-селянської інспекції⁶⁸. 23 вересня на п'ятих делегатських зборах жінок Полтави була заслухана доповідь «Продовольча політика Радянської влади». Тоді ж делегатки ознайомилися

⁶⁴ За 14 місяців, стор. 3.

⁶⁵ «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 22 липня 1920 р.

⁶⁶ «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 11 серпня 1920 р.

⁶⁷ «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 19 серпня 1920 р.

⁶⁸ «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 28 серпня 1920 р.

з роботою установ охорони материнства і дитинства⁶⁹. З метою встановлення тіснішого контакту губернських жінівідділів з повітовими та для ознайомлення з становищем і умовами їх роботи скликаються наради завідуючих повітжінвідділами. З успіхом такі наради пройшли в Одесі⁷⁰, Юзівці⁷¹, Полтаві⁷². Так, на губернській нараді завідуючих повітжінвідділами Полтавщини, що відбулася 11—12 вересня 1920 р., було розглянуто питання про діяльність губжінвідділу, ради захисту дітей, про охорону материнства і дитинства, соціальне забезпечення тощо. Губжінвідділи встановлюють також зв'язок з відділами Рад, профспілками, комосередками підприємств.

Значно важче налагоджувалася робота серед жінок на селі, що пояснювалося як забитістю і темнотою селянок, так і нестачею кадрів, підготовлених для роботи в сільській місцевості. Про ці труднощі говорили делегати 6-ї Чернігівської губернської партійної конференції, повідомлялось у звітах Вовчанського повітжінвідділу Харківської губернії⁷³, Конотопського повітжінвідділу Чернігівської губернії⁷⁴ та ін. Становище ускладнювалося загальною розрухою і голодом, впливом куркулів і попів на селянок. Особливо повільно налагоджувалася робота серед селянок Поділля, де було велике засилля католицьких попів. Вони почали створювати в протилежність радянським жіночим організаціям різні релігійні жіночі гуртки, всіляко залякуючи селянок кадрами небесними за підтримку Радянської влади та спілкування з комуністами⁷⁵.

ЦК КП(б)У, партійні комітети на місцях разом з жінівідділами розгорнули широку діяльність по мобілізації трудівниць села на виконання рішень Комуністичної партії та Радянського уряду про відбудову народного господарства.

Значно зрушили справу поживавлення роботи серед жінок на селі безпартійні повітові з'їзди та конферен-

⁶⁹ «Більшовик» від 8 жовтня 1920 р.

⁷⁰ «Одесский коммунист» від 15 квітня 1920 р.

⁷¹ «Всероссийская кочегарка» від 22 липня 1920 р.

⁷² «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 19 вересня 1920 р.

⁷³ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.), стор. 264.

⁷⁴ «Знамя Советов» від 15 серпня 1920 р.

⁷⁵ Путь нашего роста, стор. 56—57.

ції робітниць і селянок, проведені у серпні—вересні 1920 р. Так, перша безпартійна повітово-міська конференція трудівниць Чернігівщини, вказавши на необхідність проведення більш інтенсивної роботи на селі і участі жінок в робітничо-селянській інспекції, обрала до її складу сім жінок-селянок⁷⁶.

Конкретні зобов'язання про участь в радянському будівництві взяла на себе перша Херсонська повітова конференція робітниць і селянок, яка розпочалась 12 вересня 1920 р. і провадила свою роботу разом з повітовим з'їздом комітетів незаможних селян⁷⁷. Рішення про необхідність активної участі селянок в діяльності Рад, комнезамів, у налагодженні зруйнованого господарства республіки ухвалив також Миколаївський з'їзд селянок, на якому з 173 делегаток було 120 селянок і 53 робітниць. Серед делегаток-селянок 13 були членами комнезамів, 3 — сільських Рад, 1 — ревкому, 1 — виконкому тощо⁷⁸.

З великим піднесенням у вересні 1920 р. пройшла Одеська повітова конференція робітниць і селянок⁷⁹, у жовтні — Луганська⁸⁰, Полтавська⁸¹, Конотопська⁸² та Золотоніська⁸³.

Як і робітничі та селянські конференції, конференції жінок були ареною запеклої боротьби з куркульством і різними дрібнобуржуазними та українськими, буржуазно-націоналістичними партіями. Спекулюючи на труднощах, вони намагалися підірвати довір'я широких мас робітників і селян до Комуністичної партії. Але завдяки роз'яснювальній роботі більшовиків трудящі маси переконувалися у ворожості антирадянських елементів і приймали більшовицькі резолюції. Зокрема, знали поразки меншовики на конференції робітниць Києва, що відбулася у березні 1920 р. «Меншовички,—

⁷⁶ «Знамя Советов» від 28 серпня 1920 р.

⁷⁷ Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.), стор. 277—279.

⁷⁸ «Незаможный», орган Миколаївського губвиконкому, від 22 і 24 жовтня 1920 р.

⁷⁹ «Більшовик» (Одеса) від 16 вересня 1920 р.

⁸⁰ «Всероссийская кочегарка» від 30 жовтня 1920 р.

⁸¹ «Вісті Полтавського губвиконкому» від 23 жовтня 1920 р.

⁸² Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.), стор. 315—316.

⁸³ «Укрроста» (Кременчук) від 23 жовтня 1920 р.

писала газета «Коммунист», — зазнали на конференції повної поразки. Їх пропозиція підтримати принцип вільної торгівлі «з метою врятування радянського ладу» викликала обурення з боку більшості делегаток⁸⁴. Гідну відповідь провокаційним виступам меншовиків дали збори жінок-пролетарок Трудівського рудника Донбасу 20 червня 1920 р.⁸⁵, безпартійна конференція жінок Одеси у липні того ж року⁸⁶ тощо.

Про зростання політичної свідомості жінок свідчать з'їзди та конференції робітниць і селянок, що протягом серпня—жовтня 1920 р. відбулися майже по всіх губерніях і повітах Радянської України. Проведені під керівництвом місцевих партійних організацій, вони відіграли значну роль в зміцненні зв'язків між трудівницями міста і села, в залученні їх до активного громадського життя.

23 жовтня 1920 р. відкрився перший губерньський з'їзд робітниць і селянок Харківщини, який розглянув такі питання: 1) Комуністична партія і робітниця; 2) становище радянських республік і завдання робітниць та селянок; 3) продовольче становище, комнезамі і селяни; 4) соціальне забезпечення трудящих; 5) охорона здоров'я; 6) робітничо-селянська інспекція; 7) вибори делегатів на I Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок⁸⁷. Подібні питання були в центрі уваги перших з'їздів робітниць і селянок Київської, Кременчуцької, Чернігівської, Катеринославської, Полтавської, Херсонської, Миколаївської губерній, конференцій жінок-робітниць Донбасу, Луганська.

Велику увагу налагодженню роботи серед жінок на селі приділила II Всеукраїнська нарада губжінвідділів, скликана жінвідділом ЦК КП(б)У 15 серпня 1920 р.⁸⁸ На нараді були представлені делегатки майже від усіх губерній України. Окремі засідання нарада провела спільно з Всеукраїнським з'їздом працівників села і II Всеукраїнською нарадою з питань народної освіти, що проходили в цей час у Харкові. Це сприяло посиленню ролі жінвідділів у роботі на селі та в органах народ-

⁸⁴ «Коммунист» від 25 березня 1920 р.

⁸⁵ «Диктатура труда» від 4 липня 1920 р.

⁸⁶ «Одесский коммунист» від 8 липня 1920 р.

⁸⁷ «Пролетарий» від 23 жовтня 1920 р.

⁸⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 466, арк. 132.

ної освіти. Учасники наради особливу увагу звернули на посилення зв'язку всіх жінівідділів з відділами Рад шляхом створення спочатку при Центральному жінівідділі, а потім при жінівідділах великих міст колегій з представників органів соціального забезпечення, охорони материнства і дитинства, громадського харчування.

II Всеукраїнська нарада губжінівідділів прийняла надзвичайно важливу постанову про скликання в листопаді 1920 р. I Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, який мав розробити заходи для залучення трудівниць міста і села в усі галузі радянського будівництва. У зв'язку з цим учасники наради накреслили конкретні завдання по роботі серед жінок на найближчий час: налагодження організованої роботи на селі, створення волосних делегатських зборів селянок, проведення повітових і губернських з'їздів робітниць і селянок тощо⁸⁹. Основна увага жінівідділів зверталася на активізацію широких мас селянок. Результатом роботи, проведеної жінівідділами у цьому напрямі, була організація у більшості губерній республіки волосних делегатських зборів. Так, з 25 волостей Сумського повіту Харківської губернії делегатські збори існували у 22, у Лебединському повіті цієї ж губернії делегатські збори були у 32 волостях. По кілька десятків волосних делегатських зборів селянок було в Одеській та Кременчуцькій губерніях⁹⁰. Хоча регулярну роботу волосні делегатські збори на Україні розпочали лише з осені 1921 р.⁹¹, проте уже в 1920 р. були губернії, в більшості повітів яких скликались делегатські збори селянок.

Підготовка до першого з'їзду українських трудівниць та проведення губернських з'їздів робітниць і селянок мали велике значення для активізації широких мас жінок, для зміцнення союзу міста і села. Всю свою енергію жінівідділи на місцях спрямували на мобілізацію жіночих мас для проведення в життя рішень і настанов Комуністичної партії та Радянського уряду. З усіх куточків республіки до жінівідділу ЦК КП(б)У та республіканської преси надходили повідомлення про

⁸⁹ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 20—21.

⁹⁰ Там же, стор. 21.

⁹¹ Ученые записки Харьковского юридического института, вып. 15. Харьков, 1961, стор. 8.

зростання участі жінок в роботі Рад, профспілок, про непримиренну боротьбу з куркулями, про допомогу червоним війнам тощо. Зокрема, Харківський губжінвідділ повідомляв: «Після з'їзду робота розширюється. Все зростає кількість тих, які посилаються на постійну роботу, на контроль, на обстеження, на курси. Посилаються представниці губжінвідділу до губнаросвіти, на посаду замісника голови в Раду захисту дітей, в різноманітні комісії при радянських відділах. В зв'язку з перевинборами Харківської Ради провадиться широка кампанія серед робітниць і жінок робітників... Всього до Ради було обрано 500 депутаток»⁹².

В період піднесення революційного ентузіазму робітниці і селянки висунули з свого середовища тисячі невтомних організаторів жіночого комуністичного руху. Серед тих, хто самовіддано і терпеливо пробуджував енергію жінок, особливо слід відзначити невтомого жовжак жіночих мас України В. Я. Мойрову, завідувачу губжінвідділом Харкова О. Ф. Чернишову, завідувачу Одеським губжінвідділом Г. М. Панкратову, автора перших законодавчих актів про введення і охорону жіночої праці в промисловості, про технічне навчання жінок Ю. Я. Жукову, активісток роботи серед жінок Чернігівщини Г. С. Омельченко, К. І. Кузьменко, С. З. Лур'є, відповідального працівника жінвідділу ЦК КП(б)У М. О. Левкович, жовжак колишніх солдаток і дружин робітників Харкова К. Ф. Зеленську, організатора робітниць Петинки, в Харкові, пізніше завідувачу губжінвідділом Донбасу Ц. В. Зоріну, завідувачу Богодухівським жінвідділом на Харківщині К. П. Філатову, першу завідувачу Сосницьким повітжінвідділом Чернігівської губернії Л. М. Ар'єву, працівника жінвідділу на Полтавщині В. Л. Більшай, дніпропетровську пролетарку О. І. Суханову, яка після революції на залик партії пішла працювати волорганізатором селянок в Амур-Нижньодніпровську волость.

Вжиті Комуністичною партією заходи для налагодження діяльності жінвідділів на місцях, організація делегатських зборів, скликання губернських та повітових з'їздів і конференцій сприяли широкому залученню трудящих жінок до активної участі в соціалістичному будівництві на Україні.

⁹² За 14 місяців, стор. 6.

УЧАСТЬ ЖІНОК В ГОСПОДАР- СЬКОМУ, ДЕРЖАВНОМУ І КУЛЬ- ТУРНОМУ БУДІВНИЦТВІ

У боротьбі проти Радянської влади іноземні інтервенти, білогвардійці та українські буржуазні націоналісти завдали великої шкоди народному господарству молодій Країні Рад. Особливих руйнувань і грабувань зазнала Україна, територія якої в роки громадянської війни була ареною запеклих боїв з внутрішньою контрреволюцією та іноземними загарбниками. Про тяжке становище, що склалося в республіці в результаті варварських дій ворогів соціалістичного ладу, свідчать дані про стан народного господарства за 1920 р. Так, з узятих на облік органами Радянської влади на Україні 10 773 великих і середніх промислових підприємств 2263 не працювало, а близько 600 було цілком зруйновано⁹³. Майже повністю був виведений з ладу Донбас, що давав у 1913 р. понад 86% всього видобутку вугілля в Росії. Великих руйнувань зазнала металургійна та залізорудна промисловість, транспорт⁹⁴, занепада легка та харчова промисловість, сільське господарство. Таке становище народного господарства загрожувало самому існуванню Радянської держави. Воно призвело до різкого погіршення матеріального становища трудящих. Крім того, в країні лютували епідемії висипного тифу та інших захворювань, що десятками тисяч косили згоднілих, ослаблих людей. Обставини ускладнювалися триваючою громадянською війною, боротьбою проти політичного і злочинського бандитизму, особливо поширеного на Україні.

Перемогти об'єднані сили військової інтервенції і внутрішньої контрреволюції, подати всебічну допомогу фронту, подолати розруху, голод, холод, епідемії можна було лише героїчними зусиллями робітничого класу і селянства. А оскільки багато чоловіків знаходилося ще на фронтах громадянської війни, великі обов'язки лягали на жінок.

Виняткове значення для залучення робітниць і селя-

⁹³ О состоянии промышленности Украины в 1921 г. Харьков, 1921, стор. 3—4.

⁹⁴ М. Супруненко. Україна в період іноземної військової інтервенції і громадянської війни, стор. 237.

нок до участі в радянському будівництві мали рішення IX з'їзду РКП(б) (29 березня — 5 квітня 1920 р.), який прийняв спеціальну постанову «Про роботу серед жіночого пролетаріату». В ній вказувалося на важливість участі жінок в партійній роботі і господарському житті Радянської республіки, особливо в зв'язку з черговими завданнями поточного моменту — боротьбою з виробничою і продовольчою розрухою, налагодженням справи громадського харчування і виховання дітей та ін.

Практичними заходами для активізації жінок з'їзд вважав посилення роботи у профспілках, залучення жінок до трудової повинності і до комуністичних суботників, до справи ліквідації неписьменності шляхом організації шкіл грамоти для дорослих, читалень⁹⁵.

Комуністична партія і Радянський уряд доклали багато зусиль, щоб виконати рішення IX з'їзду РКП(б) щодо роботи серед жінок.

Значну роль у налагодженні господарського життя країни відігравала загальна трудова повинність, якій підлягало все працездатне населення, в тому числі і жінки. Залучення жінок до трудової повинності сприяло збільшенню трудових ресурсів країни і розкріпаченню робітниць і селянок. При цьому слід зазначити, що питання про трудову повинність жінок Комуністична партія нерозривно пов'язувала з всебічною охороною їх праці.

Щоб створити реальні умови для повноправної і активної участі жінок в суспільному житті, Радянський уряд ще в умовах громадянської війни і розрухи приступив до організації дитячих установ, підприємств громадського харчування, побутового обслуговування. Саме в них В. І. Ленін вбачав ті перші паростки комунізму, що на ділі здатні визволити жінку, знищити її нерівність з чоловіком щодо ролі в суспільному виробництві і в суспільному житті⁹⁶. Заходи Комуністичної партії спрямовувалися на те, щоб дати можливість жінкам більше часу віддавати суспільно корисній праці.

Радянська держава, незважаючи на великі труднощі, робила все можливе для створення системи державної

⁹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 471.

⁹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 382.

охорони материнства і дитинства. Тільки протягом 1919—1920 рр. в країні було відкрито близько 1500 установ по охороні материнства і дитинства⁹⁷. Мережею цих установ вкривалася і Україна⁹⁸.

Великою підмогою для жінок було запровадження виданого Раднаркомом України декрету про посилене харчування дітей та матерів. З Донбасу, продовольче становище якого було особливо тяжким, у серпні 1920 р. було вивезено для оздоровлення в Одеску і Миколаївську губернії 10 тис. дітей, у містах відкрито дитячі їдальні, які відпускали безплатні обіди⁹⁹.

В основному дитячі установи організовувалися в містах. Але певні зрушення в цьому напрямі були зроблені і на селі. Наприклад, ясла для дітей, батьки яких зайняті на польових роботах, було відкрито в с. Смолянові на Луганщині¹⁰⁰, в с. Староверках Харківської губернії¹⁰¹. У дитячий садок, відкритий у Чорбовській волості Полтавської губернії, у перший же день батьки привели 40 дітей¹⁰². Влаштований у червні 1920 р. у с. Михайлівці на Донеччині дитячий майданчик відвідувало понад 300 селянських дітей¹⁰³.

Важливе значення для організації охорони життя й здоров'я матерів та дітей мало створення при Раді Народних Комісарів УРСР Ради захисту дітей¹⁰⁴, до складу якої від жінвідділу ЦК КП(б)У входила В. Я. Мойрова. Такі ж ради створювалися при всіх губвиконкомах. До їх складу поряд з представниками від інших радянських установ входили працівники місцевих жінвідділів. У постанові Ради Народних Комісарів УРСР від 29 червня 1920 р. вказувалося, що в завдання Ради захисту дітей входить «забезпечення дитині нормальних умов народження, поліпшення умов життя дитини та

⁹⁷ В. Бильшай. Решение женского вопроса в СССР, стор. 113.

⁹⁸ Культурно-бытовая работа среди работниц и крестьянок. Материалы и резолюции Оргбюро ЦК КП(б)У. Книгоспілка, 1928 стор. 32.

⁹⁹ М. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтєрвенції і громадянської війни, стор. 262.

¹⁰⁰ «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 12 серпня 1920 р.

¹⁰¹ «Беднота» (Москва) від 1 жовтня 1920 р.

¹⁰² «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 12 серпня 1920 р.

¹⁰³ «Известия Донецкого губисполкома и губкома РКП(б)» від 22 червня 1920 р.

¹⁰⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, од. зб. 180, арк. 62, 67, 73.

дитячого харчування, боротьба з дитячою смертністю, забезпечення дитині нормальних умов фізичного, розумового і морального розвитку, боротьба з дитячою безпритульністю, жебрацтвом, злочинністю, охорона материнства, охорона жіночої праці в період вагітності»¹⁰⁵. Вперше в історії людства Радянська влада не лише встановила правовий захист материнства і дитинства, а й взяла на себе матеріальні гарантії охорони інтересів матері і дитини. Це створювало реальні умови для участі жінок у соціалістичному будівництві.

Щоб розкріпачити мільйони жінок, Комуністична партія застосовувала різні форми і методи залучення їх до громадського життя і творчої праці. Робітниці і селянки брали активну участь в перших комуністичних суботниках та масово-політичних кампаніях «Тижня хворого і пораненого червоноармійця», «Тижня фронту» тощо. Суботники і тижні мали великий революціонізуючий вплив на політичну свідомість і громадську активність робітниць і селянок, докорінно змінювали їх ставлення до праці. Це була праця добровільна, колективна, надурочна і безплатна. Виникнувши за почином комуністів, суботники швидко набули поширення серед трудящих. На заклик Комуністичної партії — за допомогою суботників і тижнів якнайшвидше відбудувати зруйноване господарство і подати дійову допомогу Червоній Армії — відгукнулися тисячі робітниць. Так, з липня по грудень 1920 р. в суботниках, що провадилися в Одеській губернії, взяло участь 3550 робітниць, з них 1000 комуністок і 2550 безпартійних¹⁰⁶. «Працювати нам було не звикати, — згадує харківська робітниця-табачниця А. П. Диканева. — Але робота на суботниках — це ми відразу побачили — була не звичайною. Це була праця від чистого серця, без будь-якого примусу чи думки здобути що-небудь особисто для себе, одержати яку-небудь вигоду чи просто оплату. Ми розуміли значення цієї роботи у ті дні, коли країна обливалася кров'ю, коли на нашу молоду республіку насиладала зграя імперіалістів, а внутрішня контрреволюція то тут, то там піднімала голову»¹⁰⁷.

¹⁰⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, од. зб. 180, арк. 75.

¹⁰⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 462, арк. 39.

¹⁰⁷ Первые коммунистические субботники на Харьковщине. Сборник воспоминаний. Харьков, 1962, стор. 74.

Уже в першому на Україні комуністичному суботнику, організованому Харківським губкомом КП(б)У 11 січня 1920 р. на залізничному вузлі, брали участь не тільки робітники депо, а й комуністи, які працювали в інших організаціях, члени сімей деповчан на чолі з жінками-активістками тт. Скороход, Вороною, Наріжною, Глаголевою, Пхайло, Проніною, Протасенко, Асаф'євою ¹⁰⁸.

Активну участь брали жінки у налагодженні нормальної діяльності таких галузей промисловості, як харчова, тютюнова, швейна.

Гідний вклад внесли жінки у відбудову вугільної промисловості. Зокрема, у березні 1920 р. у Донбасі працювало 12079 робітниць ¹⁰⁹. Особливо відзначилась петроградська робітниця Єлизавета Пилаєва, яка в 1920 р. за путівкою партії була відряджена у Донбас на боротьбу з паливною кризою. Разом з іншими робітниками комуністка, не шкодуючи сил, працювала в напівзатоплених, зруйнованих шахтах. Всюди чувся її дзвінкий, підбадьорюючий голос, жарти. «Молоді, — писала «Правда», — і особливо дівчатам треба вчитися у Пилаєвої. Це як раз той тип простих, життєрадісних людей, все єство яких невідділиме від мас. Такими були жінки-комунарки, що вмирили у 1871 р. на паризьких барикадах. Такими повинні бути російські комунарки, які ведуть за собою мільйонні маси жінок, пробуджених для будівництва нового, соціалістичного життя» ¹¹⁰.

Широко залучаючи жінок до загальних суботників, жінвідділи, крім того, організовували і самостійні жіночі суботники. Так, за ініціативою Харківського губжінвідділу в березні 1920 р. був влаштований загальноміський суботник жінок-делегаток з метою приведення в порядок госпіталей, шкільних приміщень, складів. Організаторами його були завідувача губжінвідділом О. Ф. Чернишова, делегатки А. П. Живаго, М. Ф. Шеховцова та ін. ¹¹¹ У серпні 1920 р. Бахмутський повітжінвідділ організував недільник, на якому жінки за три години роботи

¹⁰⁸ Первые коммунистические субботники на Харьковщине. Сборник воспоминаний, Харьков, 1962, стор. 26—27.

¹⁰⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2126, оп. 1, спр. 351, арк. 52.

¹¹⁰ «Правда» від 20 березня 1926 р.

¹¹¹ Первые коммунистические субботники на Харьковщине, стор. 64—65.

випрали і полагодили білизну хворих та поранених червоноармійців госпіталю¹¹².

Нові форми організації суспільної праці виховували у людей почуття любові до своєї Батьківщини, до Радянської влади. І якщо спочатку у суботниках брали участь головним чином комуністки та безпартійні активістки, то поступово за їх прикладом, долаючи пасивність, косність, старі погляди на працю, все ширші маси жінок ставали до лав будівників соціалістичного життя.

Велику допомогу подали трудівниці України фронту як своєю героїчною працею на промислових підприємствах, що працювали на оборону, так і участю в спеціальних кампаніях. Першою такою кампанією, що провадилася з ініціативи В. І. Леніна, був «Тиждень допомоги хворому і пораненому червоноармійцеві». На Україні він проходив 1—7 липня 1920 р. Робітниці та селянки в цей тиждень наводили чистоту в госпіталях, збирали для поранених та хворих червоноармійців продовольство, шили білизну, виконували обов'язки сапінтарок тощо. В багатьох повітах жінки організували майстерні для пошиття та ремонту одягу і білизни. Разом з тим робітниці провадили серед бійців агітаційно-пропагандистську роботу. Так, робітниці-табачниці Харкова взяли під свій контроль госпіталі, розміщені на території нинішнього Краснозаводського району. Доглядаючи хворих і поранених, робітниці проводили бесіди, читку газет¹¹³. Чернігівська комісія по проведенню «Тижня» прийняла спеціальне рішення політичного комуністок і комсомолок до проведення політичної роботи серед поранених червоноармійців в госпіталях міста¹¹⁴.

Велике сумління в цей «Тиждень» виявили робітниці-швейниці Харкова. «Виконуючи термінове замовлення фронту, — згадують вони, — часто працювали понаднормово, забуваючи про втому, про всі турботи і недуги. Свідомість того, що може через кілька годин ця сорочка чи шинель буде відправлена на фронт, дода-

¹¹² «Всероссийская кочегарка» від 3 серпня 1920 р.

¹¹³ Первые коммунистические субботники на Харьковщине, стор. 77.

¹¹⁴ ДАЧО, ф. Р-15, оп. 1, од. зб. 45, арк. 3.

вала сили, породжувала бажання зробити ці речі ще краще і швидше»¹¹⁵.

Бійці гаряче дякували робітникам. «Вельмишановна представниця! — писав один з червоноармійців. — Не знаходжу слів, щоб висловити Вам вдячність за Вашу старанну працю по проведенню «Тижня хворого і пораненого червоноармійця». Ваше миле, ввічливе і чесне поводження з хворими надовго збережеться в серцях червоноармійців. Коли я приїду на фронт, передам товаришам червоним бійцям, що робітники і робітниці Харкова турбуються про червоних бійців і червоний тил воедино з червоним фронтом»¹¹⁶.

Багато попрацювали жінки під час проведення «Тижня сім'ї червоноармійця», що розпочався на Україні 15 вересня 1920 р. Завзято потрудилися у цю кампанію жінки, організовані жінвідділом Вовчанського повіту на Харківщині¹¹⁷. Характерно, що по всій республіці «Тиждень сім'ї червоноармійця» викликав особливу активність жінок у повітах.

Найширшого розмаху на Україні набрав «Тиждень допомоги фронту», що провадився у жовтні 1920 р. Лише у Харкові у ньому взяло участь 3000 робітниць¹¹⁸. Після закінчення своєї основної роботи на заводах і фабриках робітниці шили одяг та збирали подарунки для червоноармійців. Так, від Харківського мливарного заводу на користь фронту протягом тижня кожного дня працювала 41 робітниця, а М. Мягкова, М. Ніколаєнко, А. Михайличенко та інші за тиждень проробили понаднормово по 20 годин¹¹⁹. У 1-й і 2-й обмундировочних майстернях Харкова кожного дня працювало 1400 жінок¹²⁰. У недільник, організований швейниками Чернігова 23 жовтня 1920 р., трудівниці пошили 1800 кишетів, 695 сорочок та ін.¹²¹ Жінки Валківського повіту на Харківщині організували трудову артіль, 36 членів якої протягом тижня шили нову та латали стару білизну

¹¹⁵ Первые коммунистические субботники на Харьковщине, стор. 71.

¹¹⁶ «Коммунист» від 13 липня 1920 р.

¹¹⁷ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 318, арк. 4.

¹¹⁸ Дочери Октября, стор. 5.

¹¹⁹ ХОДА, ф. Р-4175, оп. 1, од. зб. 4, арк. 7 зп.

¹²⁰ «Коммунист» від 31 жовтня 1920 р.

¹²¹ «Знамя Советов» від 27 жовтня 1920 р.

для червоноармійців¹²². Активно провели Тиждень допомоги фронту» делегатки Борзенського повіту Чернігівської губернії¹²³.

Гаряче відгукнулися робітниці і на заклик партії взяти участь у боротьбі з продовольчими труднощами, у боротьбі за хліб, що була тісно пов'язана із зміцненням Радянської влади. Незважаючи на складні умови, в яких здійснювалась продовольча політика на Україні, жінки добровільно вступали до продовольчих загонів. Наприклад, їх ряди поповнили 65 робітниць Катеринослава¹²⁴, 22 — з Миколаївської губернії¹²⁵, 11 — з Херсонської¹²⁶. Робітниці разом з іншими членами продзагонів займалися не лише виявленням і вилученням хлібних лишків, а й створенням комуністичних осередків, комнезамів, сільських Рад, делегатських зборів. Часто для цього доводилося вступати у збройну боротьбу з куркульством, в якій багато жінок загинуло. Серед них особливий героїзм проявили комуністка І. Неманежина, яка загинула на бойовому посту в одному з повітів Київщини¹²⁷, елисаветградська робітниця Флора, забита бандитами біля м. Новомиргорода¹²⁸, три активістки жінівідділу з м. Олешки Херсонського повіту, закопані живими в землю¹²⁹.

На шляху дальшого залучення широких мас жінок до виробничої діяльності стояло безліч перешкод, що залишилися у спадщину від минулого. Щоб ліквідувати їх, необхідно було передусім покінчити з неписьменністю жінок. За переписом 1920 р. з 13 990 990 жінок, які проживали на Україні, вважалися письменними лише 3 357 838¹³⁰. Тому ліквідація неписьменності, як

¹²² ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 318, арк. 5.

¹²³ «Зігма Советов» від 17 грудня 1920 р.

¹²⁴ К. Позняков, Т. Шульга. В період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920), стор. 45.

¹²⁵ Николаевщина в годы иностранной интервенции и гражданской войны, стор. 288.

¹²⁶ ПА ЦП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 455, арк. 41 зв.

¹²⁷ «Коммунист» від 23 листопада 1920 р.

¹²⁸ «Известия—Вісті» (Елисаветград) від 20 жовтня 1920 р.

¹²⁹ М. Гриценко. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919—1920). Херсон, 1933, стор. 36.

¹³⁰ Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923. М., 1924, стор. 50.

справедливо зауважила Н. К. Крупська, «була насамперед проблемою жіночою»¹³¹. Без її розв'язання, без рішучого піднесення культури широких мас робітниць і селянок не могло бути й мови про активну участь жінок в будівництві соціалізму.

В зв'язку з громадянською війною уряд Радянської України декрет про ліквідацію неписьменності видав лише 21 травня 1921 р., але робота в цьому напрямі провадилася в республіці і раніше — у 1918—1920 рр. У 1920 р. до роботи по ліквідації неграмотності включилися і окремі губернські та повітові жінвідділи, які розгорнули наступальну агітацію та пропаганду серед робітниць і селянок за освіту взагалі і за ліквідацію неписьменності особливо. Працівникам жінвідділів та делегаткам, яким було доручено цю роботу, довелося зустрітися з великими труднощами. Заважала не тільки ворожа діяльність церковників і куркульських елементів, а й забобони, старі звичаї, нерозуміння самими жінками і окремими чоловіками необхідності ліквідації неписьменності. Все це вимагало наполегливої виховної роботи як серед жінок, так і серед чоловіків.

У результаті значної роботи, проведеної партійними організаціями і жінвідділами, жінки почали включатися у великий похід проти неписьменності. В містах і селах республіки відкривалися школи лікнепу, де після трудового дня жінок вчили читати, писати, рахувати. Так, у березні 1920 р. школи грамоти для жінок було відкрито в Іванівському районі Харкова, у серпні — у м. Пирятині Полтавської губернії, на Ігнатівському руднику Юзівського району, у Миколаєві — при спілці портових робітників та сухарній фабриці, у вересні — у с. Стилі біля Юзівки, у Херсоні при лікарні № 1, в Олександрівську розпочали заняття 5 шкіл грамоти¹³².

¹³¹ «Правда» від 7 квітня 1920 р.

¹³² «Коммунист» від 25 березня 1920 р.; «Вісті Полтавського губвиконкому» від 12 серпня 1920 р.; «Диктатура труда» від 21 серпня 1920 р.; Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 4074, оп. 1, од. зб. 132, арк. 15; «Диктатура труда» від 11 вересня 1920 р.; «Известия Херсонского уездного революционного комитета и Херсонской организации КП(б)У» від 3 жовтня 1920 р.; За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917—1920 гг. Запорожье, 1957, стор. 206.

В школах провадилася також робота по піднесенню загального політичного і культурного рівня, пробудженню класової свідомості робітниць і селянок. Завдяки наполегливості жінок-активісток у селах Житомирського повіту в другій половині 1920 р. було організовано 24 хати-читальні, 5 клубів, 3 бібліотеки¹³³. Всього у 1920 р. на Україні розпочали роботу близько 7000 шкіл і гуртків лікнепу, якими було охоплено понад 200 тис. неписьменних. Крім того, понад 50 тис. чоловік навчалися індивідуально¹³⁴. В цілому по країні жінки восени 1920 р. становили 77,8% слухачів пунктів ліквідації неписьменності¹³⁵. В основному це були ентузіасти — найбільш свідомі частини робітниць, делегатки, висуванки в радянські установи, комнезаможниці. Широкі маси жінок, особливо селянки, залишалися поки що пасивними до цієї справи.

* * *

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли багато уваги залученню жінок до управління державою. На цьому пристрасно наполягав В. І. Ленін, пропонуєючи доручати жінкам роботу в робітничо-селянській інспекції і народній міліції, громадських і дитячих установах, вводити їх до складу народних судів і т. д. Вождь пролетаріату вказував, що лише таким шляхом можна вивести жінку з вузького кола особистих інтересів і збудити в ній бажання жити інтересами колективними, суспільними і, таким чином, піднести її до рівня державного діяча. Хоч «це — довга боротьба, що вимагає корінної переробки і суспільної техніки і звичаїв», але вона необхідна і «скінчиться повною перемогою комунізму»¹³⁶.

Масовою школою політичного виховання жінок, а також підготовки з них радянських і партійних працівників були делегатські збори.

Яскравим свідченням неперервного зростання політичної свідомості жінок є їх вступ до лав більшовицької

¹³³ Під прапором марксизму-ленінізму, К., 1959, стор. 259.

¹³⁴ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури, К., 1961, стор. 338.

¹³⁵ Рост творческой активности рабочего класса СССР в период развернутого строительства коммунизма, М., 1964, стор. 174.

¹³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 371.

партії. За неповними даними, у 1920 р. жінки становили 10,5% загальної кількості членів партії¹³⁷. Даних про кількість жінок в лавах КП(б)У в цей час у нас немає. Але, як свідчать звіти центрального і губерніських жінівідділів КП(б)У, у 1920 р. на Україні також посилилася тяга робітниць і селянок до Комуністичної партії. Зокрема, у звіті жінівідділу ЦК КП(б)У відзначалося, що жінки становлять 15—25% загальної кількості вступаючих до партії¹³⁸. У Харківській губернії цього року до партії вступило 526 жінок¹³⁹, в Ананівському повіті Одеської губернії партійні ряди поповнилися 100 селянками. «За останні 5 місяців, — вказується в доповіді Охтирського повіткому Харківщини (квітень 1921 р.), — вступила в партію 31 селянка. На кожному засіданні доводиться розглядати анкети»¹⁴⁰.

Організаційно-масова та виховна робота, яку проводили партійні організації і жінівідділи на місцях, сприяла підвищенню політичної свідомості жінок, активізувала їх участь у роботі Рад, профспілок, в громадських і фабрично-заводських організаціях. Представниці робітниць і селянок як інструктори-організатори (практикантки) посилювалися у відділи охорони праці, соціального забезпечення, народної освіти та ін. Більшість з них потім залишалась у штатах цих відділів і, в свою чергу, готувала нове поповнення робітниць і селянок для роботи у радянських установах. Обслідуючи та контролюючи роботу їдальень, дитячих установ, лікарень, жінок-активістки викривали бюрократів і чиновників, сміливо і по-діловому критикували тих, хто безвідповідально ставився до роботи. Так, жінки м. Чернігова разом з представницею губжінівідділу, обслідуючи червоноармійську їдальню, виявили зловживання з боку керівництва і вжили заходів до їх ліквідації¹⁴¹. В Полтаві 20 робітниць обслідували матеріальне становище сімей червоноармійців, серед яких виявили багато таких, що потребували допомоги. Ці сім'ї були зареєстро-

¹³⁷ Е. Смиттен. К вопросу о регулировании роста женщин в партии. — «Коммунистка», 1927, № 11, стор. 24—25.

¹³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. 36. 465, арк. 37.

¹³⁹ За 14 місяців, стор. 10.

¹⁴⁰ У боях і в праці, стор. 85, 86.

¹⁴¹ «Знамя Советов» від 26 грудня 1920 р.

вані відділом соціального забезпечення для видачі їм червоноармійського пайка¹⁴².

За даними Робітничо-селянської інспекції, в усіх ревізіях і широких обслідуваннях у 1920 р. по всій Радянській республіці брало участь до 25 тис. робітниць¹⁴³. Зокрема, в Харківській губернії до комісій обслідування було виділено 842 жінки¹⁴⁴.

Особливо активно і енергійною була участь жінок в організації дитячих установ, громадських їдалень і у здійсненні контролю за їх роботою. Значно сприяло цьому постановою Центральної ради захисту дітей при Раднаркомі УРСР про необхідність участі жінок в діяльності установ захисту дітей¹⁴⁵.

Жінки-делегатки працювали в комісіях оздоровлення праці і побуту при жіночих та дитячих консультаціях, вишукували кошти для допомоги одиноким матерям, знаходили приміщення для дитячих установ, добували інвентар, продовольство. Жінки влаштовували суботники та недільники, під час яких ремонтувалися школи і дитячі будинки, завозилось до них паливо, шився одяг для дітей. На одному з таких суботників, влаштованому делегатками, Юзівки в дитячому будинку, було пошито 67 наволочок, 18 платів, підрублено 67 простирادل, заготовлено 89 платів, 75 рушників, 67 наволочок¹⁴⁶. Робітниці Луганська взялися протягом серпня 1920 р. пошити білизну для дитячого будинку. У Харцизьку 7 комуністок і 28 безпартійних жінок за один день виконали всю необхідну для дитячого притулку роботу по пошиттю одягу та білизни¹⁴⁷.

Багатьох трудівниць жінвідділи висунули на посади завідуючих відділами соціального забезпечення, дитячими садками, їдальнями, асистентками відділів праці тощо. Так, Миколаївський жінвідділ до червня 1920 р. послав на постійну роботу до радянських установ 15 жінок¹⁴⁸, Одеський до вересня — 24¹⁴⁹, Харківський

¹⁴² «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 11 серпня 1920 р.

¹⁴³ С. Смирнович. Робітниці і крестьянка в Октябрьской революции, стор. 67.

¹⁴⁴ За 14 месяцев, стор. 21.

¹⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, од. зб. 6, арк. 4.

¹⁴⁶ «Всероссийская кочегарка» від 8 вересня 1920 р.

¹⁴⁷ «Всероссийская кочегарка» від 2 вересня 1920 р.

¹⁴⁸ «Робітниці і крестьянка» (Миколаїв) від 24 червня 1920 р.

¹⁴⁹ «Известия Николаевского губисполкома и губкома КП(б)У» від 5 вересня 1920 р.

з січня 1920 р. по квітень 1921 р. — 279¹⁵⁰. Зокрема, інспектором відділу праці Валківського повіту Харківської губернії була призначена А. Г. Добриніна, асистенткою відділу праці Міського району Харкова Т. П. Снегірьова¹⁵¹. Інструкторами продовольчого та житлового відділів Київської губернської Ради жінвідділ висунув тт. Подшибякіну і Гранат¹⁵², до продовольчого відділу Миколаївської Ради — тт. Янковську і Кравчук¹⁵³.

Типовою для багатьох жінок того часу є біографія робітниці з м. Корюківки Чернігівської губернії С. І. Бржезинської. З 12 років вона працювала на фабриці. В 1919 р. вступила до комсомолу, а потім до Комуністичної партії. Після організації у містечку жінвідділу вона була відряджена на навчання до Чернігівської губпартшколи. Закінчивши її, деякий час працювала у Корюківці на комсомольській роботі, пізніше була призначена асистенткою відділу праці¹⁵⁴.

Проте на перешкоді успішної роботи жінок в радянських установах стояли неписьменність і відсутність у переважної більшості з них кваліфікації. Для того щоб дати жінкам кваліфікацію, на Україні почали організовуватися республіканські та губернські курси вихователок, медичних сестер, лаборанток, міліціонерок та ін. У Харкові, наприклад, протягом 1920 р. були організовані двомісячні курси медичних сестер, шестимісячні курси працівників відділів охорони материнства і дитинства¹⁵⁵, курси міліціонерок, на які губжінвідділ послав 150 робітниць¹⁵⁶. На курси червоних сестер і санітарок, організовані у Херсоні, жінвідділ відрядив 72 робітниці¹⁵⁷. У серпні 1920 р. успішно закінчили короткострокові курси керівників дитячих будинків при Донецькій губнаросвіті 38 жінок, які були направлені на роботу до Луганщини¹⁵⁸. Такі ж курси по дошкіль-

¹⁵⁰ За 14 місяцев, стор. 21.

¹⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, од. зб. 388, арк. 178, 222.

¹⁵² «Коммунист» від 30 липня 1920 р.

¹⁵³ «Работница и крестьянка» (Миколаїв) від 24 червня 1920 р.

¹⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, од. зб. 2, арк. 14.

¹⁵⁵ Там же, ф. 342, оп. 1, спр. 323, арк. 65, 186.

¹⁵⁶ «Беднота» від 30 жовтня 1920 р.

¹⁵⁷ «Коммунист» від 26 вересня 1920 р.

¹⁵⁸ «Всероссийская кочегарка» від 8 вересня 1920 р.

ному вихованню на 40 осіб були влаштовані у м. Олександрівську¹⁵⁹. Одеський губжінвідділ з липня по вересень 1920 р. послав на різні курси 300 жінок¹⁶⁰, Харківський — з січня 1920 р. по травень 1921 р. — 478 жінок¹⁶¹. Всього по Україні до 1921 р. партійні та радянські курси закінчили близько 3000 робітниць і селянок¹⁶².

Повільніше включалися до роботи в радянських органах селянки. Щоб подолати відставання жінок села, партійним організаціям доводилося переборювати серйозні труднощі, особливо в тих районах, де було засилля куркулів. Так, з доповіді інструктора Катеринославського повітового парткому Ганни Стасевич на конференції жінок у грудні 1920 р. дізнаємося, що в селах Біленькому і Михайлівці Токмаківського району, де куркулям вдалося пролізти в комнезами, частина жінок знаходилася під їх впливом. Залякуючи селянок, куркульські елементи намагалися переконати їх, що нібито відвідувати збори ганебно для жінки. Тільки в результаті наполегливої індивідуальної роботи серед неможливі було організувати невеликий актив, за допомогою якого потім було створено місцеві органи по роботі серед жінок^{162а}.

Особливо активну підривну діяльність проти Радянської влади в Криму розгорнув піп Востоков, який роз'їжджав по селах з проповідями, закликаючи жінок організувати «святий» похід для боротьби з червоною Москвою. Йому допомагали білогвардійки, які поширювали всякі брехні про більшовиків¹⁶³.

Велика роз'яснювальна робота Комуністичної партії та заходи по розкріпаченню жінок поступово переконували селянок, що й вони повинні допомагати у зміцненні Радянської влади. Найбільш свідомі з них почали включатися до соціалістичного будівництва. Значну допомогу їм подали робітници, яких жінвідділи спеціально поси-

¹⁵⁹ «Всероссийская кочегарка» від 29 липня 1920 р.

¹⁶⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 462, арк. 40.

¹⁶¹ За 14 місяців, стор. 21.

¹⁶² Дочери Октября, стор. 5.

^{162а} К. Позняков, Т. Шульга. В період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920), стор. 45—46.

¹⁶³ А. Федорова. Крымская работница и крестьянка в гражданской войне и советском строительстве, стор. 16—18.

дали на села для проведення агітаційно-масової роботи і налагодження господарства. Зокрема, Вознесенський повітжінвідділ Миколаївської губернії відкомандирував на село для постійної роботи серед селянок чотирьох жінок¹⁶⁴.

Свідченням політичної активізації селянок є вступ їх до комнезамів, участь у «Тижнях допомоги фронту», в організації дитячих установ тощо. В с. Хомутець Миргородського повіту Полтавської губернії за ініціативою жінок-вдів був організований колгосп, який через кілька років став зразковим господарством¹⁶⁵. Селяни Чорнухинської волості Дебальцевського повіту в 1920 р. організували комітет взаємодопомоги, головою якого обрали селянку т. Бібу, вона ж була обрана волосним організатором селянок¹⁶⁶. З січня 1920 р. по квітень 1921 р. до комнезамів Сумського повіту вступило 620 жінок, Зміївського — 274, Харківського — 492¹⁶⁷. Проте навіть в такій губернії, як Харківська, були повіти, де в комнезамах селянок було дуже мало. Так було, зокрема, у Чугуївському та Охтирському повітах¹⁶⁸.

Окремі селянки обиралися до Рад та керівних органів комнезамів. До складу президії комнезаму с. Флорівки Єлисаветградського повіту була обрана А. Л. Матвієнко, с. Шрейдерівки — К. М. Табала¹⁶⁹, с. Маловиськівки — М. М. Берегова, с. Балашівки — О. Федорова¹⁷⁰. Як повідомляла газета «Беднота» від 30 жовтня 1920 р., у двох волостях Харківської губернії селянки очолили комнезами. Селяни Новоайдарської волості на Луганщині обрали до Ради трьох жінок, за активною участю яких був організований дитячий при-

¹⁶⁴ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 4074, оп. 1, од. зб. 131, арк. 85.

¹⁶⁵ А. Ф. Чмыга. Очерки развития колхозного движения на Украине (1921—1925). М., 1959, стор. 92.

¹⁶⁶ М. Левкович. Жінка в революційній боротьбі та в громадянській війні на Україні, стор. 82.

¹⁶⁷ За 14 місяців, стор. 21.

¹⁶⁸ «Известия I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок. Резолюции и постановления», № 1, 4 ноябля 1920 г. Харьков, 1920, стор. 18.

¹⁶⁹ Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. Р-916, оп. 2, од. зб. 231, арк. 1 зв., 16.

¹⁷⁰ Там же, арк. 19, 33 зв.

ют для сиріт¹⁷¹. У Холявинській волості Чернігівської губернії до Ради було обрано двох селянок¹⁷². На жаль, даних про загальну кількість жінок, обраних до сільських і волосних Рад України, немає. Окремі відомості свідчать, що селянки у діяльності Рад брали ще незначну участь. Так, якщо в цілому по Харківській губернії до міських Рад з січня 1920 р. по квітень 1921 р. було обрано 645 жінок, то до сільських — 279¹⁷³. В цьому ж переконує той факт, що коли у 1920 р. в цілому по країні у складі міських Рад було 7,8% жінок, то у сільських Радах навіть у 1922 р. селянки становили лише 1%¹⁷⁴.

За прикладом робітниць селянки організовували суботники та недільники по відбудові народного господарства і наданню допомоги фронту. Так, згадуючи про один з волосних з'їздів на Харківщині, на який з'їхалося 150 селянок, К. П. Філатова, завідувача Богодухівським повітжінвідділом, писала: «Багато було недоліків у роботі: у напівзруйнованій школі мерзли на уроках дітлахи, дитячий будинок для сиріт, дітей червоноармійців і партизанів, ледве животів — не вистачало хліба, білизни, мила. Куркулі приховали зерно і реманент, а посівна була близько; по волості гасали банди. З'їзд не став ухвалювати резолюцію. Наступного ранку в повному складі він вийшов на суботник, який тривав три дні. Була відремонтована, побілена і вимита школа, вивезені з лісу дрова, напиляні і складені в стоси. Жінки тут же, в селі, зібрали полотно, пошили білизну для дитбудинківських дітей, вимили їх, вичистили приміщення і так організували роботу, що Краснокутський дитбудинок незабаром став кращим на Харківщині»¹⁷⁵.

Включалися селянки і до проведення «Тижнів». Значну допомогу в їх організації подавали робітниці. «Я була відряджена, — писала чернігівська робітниця Меликова, — в с. Березне для проведення «Тижня допомоги фронту». Особливо гаряче відгукнулися жінки. Були влаштовані спектаклі, мітинги, концерти. Жінки зби-

¹⁷¹ В. Мойрова. Селянко, до тебе наше слово, стор. 11—12.

¹⁷² «Незможливий» (Миколаїв) від 17 вересня 1920 р.

¹⁷³ За 14 місяців, стор. 21.

¹⁷⁴ В. Бильшай. Решение женского вопроса в СССР, стор. 137.

¹⁷⁵ У боях і в праці, стор. 67.

ралися вечорами і шили для фронту. І так легко і радісно було від свідомості, що зрештою і селянка прокинулася від вікової сплячки»¹⁷⁶.

Найбільшу активність проявили селянки під час проведення «Тижня допомоги фронту». Вони збирали продукти, шили білизну та теплий одяг, готували подарунки. Зокрема, селянки Дмитрівської волості Конотопського повіту Чернігівської губернії, незважаючи на те, що самі часто голодували і терпіли нужду, зібрали для фронту 21 пуд жита, 7 пудів сала, 36 пудів вівса, 106 шматків полотна, 81 сорочку, 141 рушник, багато ватних фуфайок тощо¹⁷⁷. Біднячки с. Жуківки Чернігівського повіту з своїх скудних запасів виділили для поранених червоноармійців 300 яєць і 15 фунтів сала, селянки Новгород-Сіверського повіту цієї ж губернії зібрали для червоних бійців два вагони білизни¹⁷⁸. На Україні для допомоги фронту селянки організували близько тисячі кравецьких гуртків¹⁷⁹.

Прикладом того, як Жовтнева революція, визволивши віками забитих, політично відсталих і пасивних жінок, пробудила їх до творчості, є життя і громадська діяльність селянки з с. Засілля Херсонського повіту Миколаївської губернії Ф. М. Бармашової. З малих років вона спину на поміщиків та куркулів. Після встановлення влади Рад 65-річна селянка активно взялася за будівництво нового життя. За її ініціативою в селі було організовано комнезам. У 1920 р. вона закінчила лікнеп. Селянки обрали її своєю делегаткою на I Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок, під час роботи якого вона разом з іншими делегатками вступила до лав Комуністичної партії. За активну громадську діяльність куркулі і церковники люто ненавиділи Ф. М. Бармашову. У засушливий 1921 р. вона організувала бідняків на боротьбу з голодом. 1 травня 1922 р., коли Ф. М. Бармашова зібрала селян, щоб вилучити церковні цінності у фонд допомоги голодуючим, куркулі і попівська кліка по-звірячому вбили її. Радянський суд суворо покарав злочинців. За рішенням ВУЦВК с. Засілля було пере-

¹⁷⁶ «Знамя Советов» від 27 листопада 1920 р.

¹⁷⁷ «Більшовик» від 17 грудня 1920 р.

¹⁷⁸ «Знамя Советов» від 26 грудня 1920 р.

¹⁷⁹ Дочери Октябля, стор. 6.

йменовано в с. Бармашове, а Засільську волость — в Бармашівську¹⁸⁰ (нині входить до складу Баштанського району Миколаївської області).

Так, беручи участь в радянському будівництві, широкі маси робітниць та селянок піднімалися до рівня державних діячів, ставали активними будівниками соціалізму. Комуністична партія і Радянська влада робили все можливе, щоб поліпшити матеріально-побутові умови, підвищити політичний і культурний рівень трудящих жінок, залучити їх до перебудови суспільства на соціалістичних засадах.

ЗРОСТАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ І ВИРОБНИЧОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК

Важливу роль у справі залучення широких жіночих мас до будівництва нового, соціалістичного суспільства мав І Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок, що поклав початок організованій і планомірній роботі серед трудівниць України.

Скликання І Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок в момент, коли в багатьох районах України ще безчинствували куркульські банди, а всі сили молодії республіки були спрямовані на боротьбу з полчищами Врангеля, свідчить про те величезне значення, яке надавала Комуністична партія і Радянський уряд роботі серед жінок.

Партія і уряд виходили з вказівок В. І. Леніна про те, що «не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме в ньому значної участі»¹⁸¹.

У статті, присвяченій І Всеукраїнському з'їзду робітниць і селянок, центральний орган Комуністичної партії більшовиків України газета «Коммунист» 3 листопада 1920 р. писала: «Те, що переживаємо ми тепер, може бути названо другою революцією робітниць, селянок і солдаток, пробудженням до свідомого життя другої половини населення... Побувайте на з'їзді робітниць і селянок, побувайте всі, товариші, хто змучений

¹⁸⁰ ДАМО, ф. 152, спр. 472, арк. 292.

¹⁸¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 157.

трирічною безперервною боротьбою, придушений голодом і холодом.., і ви відчуєте новий революційний струмінь, ви почуєте слова перших днів революції».

3 листопада 1920 р. І Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок розпочав свою роботу. «Незабутньо хвилюючим і урочистим було відкриття з'їзду, — згадує член КПРС з 1919 р., одна з організаторів і делегатів з'їзду Ц. Зоріна. — Задовго до початку його роботи перед входом у Центральний червоноармійський показовий театр вишикувалася велика черга делегаток і гостей. Море жіночих голів. Більшість в хустках, в будьонівках. У всіх на обличчях радісне хвилювання»¹⁸².

На з'їзд зібралося 1105 делегаток від усіх губерній України. Серед них було 707 робітниць, 366 селянок, 32 інтелігентки. За партійністю склад з'їзду був такий: комуністок — 454, співчуваючих — 436, безпартійних — 211, членів інших партій — 4¹⁸³.

Всім делегаткам було роздано текст промови В. І. Леніна, виголошеної 19 листопада 1918 р. на І Всеросійському з'їзді робітниць і селянок, а також резолюції цього з'їзду, що став знаменною віхою в історії жіночого пролетарського руху в нашій країні. Крім того, делегатки одержали журнал «Коммунарка Украины», перший більшовицький орган жінок України, видання якого було приурочене до дня відкриття з'їзду.

До президії з'їзду були обрані відомі діячі жіночого пролетарського руху: від відділів робітниць Центрального і Московського комітетів РКП(б) — К. М. Самойлова, від Петроградського Комітету РКП(б) — видатний партійний організатор і агітатор К. І. Ніколаєва, від ЦК КП(б)У — завідувача центральним жінівідділом В. Я. Мойрова, завідувача Харківським губжінвідділом О. Ф. Чернишова, завідувача Одеським губжінвідділом Г. М. Панкратова, делегатки-селянки Ф. М. Бармашова, Обора, Грициніна, Скрипальова та ін.¹⁸⁴

Секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, який привітав з'їзд від імені Центрального Комітету Комуністичної

¹⁸² У боях і в праці, стор. 77.

¹⁸³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 466, арк. 66.

¹⁸⁴ «Известия І Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», № 1, стор. 4.

партії більшовиків України, висловив впевненість, що трудівниці міста та села ще тісніше згуртуються навколо робітничо-селянського уряду, і закликав їх взяти активну участь в радянському будівництві¹⁸⁵.

З'їзд затвердив такий порядок дня: 1) Жовтнева революція і майбутня світова революція; 2) участь робітниць і селянок в радянському і партійному будівництві; 3) комітети незаможних селян і роль селянок в їх організації і роботі; 4) Червона Армія і як їй можуть допомагати робітниці і селянки; 5) продовольча політика в Радянській Україні і роль робітниць і селянки в громадському і дитячому харчуванні; 6) кооперація та участь робітниць і селянки в будівництві єдиної споживчої комуни; 7) охорона народного здоров'я; 8) охорона материнства і дитинства; 9) соціальне виховання і боротьба з неписьменністю; 10) робітничо-селянська інспекція; 11) охорона праці; 12) соціальне забезпечення трудящих¹⁸⁶.

Одним з найважливіших на з'їзді було питання про участь робітниць і селянок України в радянському і партійному будівництві. З доповіддю у цьому питанні виступила К. М. Самойлова¹⁸⁷. Вона вказала, що головним завданням трудівниць республіки є, з одного боку, боротьба за відбудову народного господарства, з другого — всебічна допомога героїчній Червоній Армії, яка веде напружену боротьбу з ворогами Радянської влади. К. М. Самойлова зупинилася на конкретній участі трудівниць України в роботі Рад, у відділах охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, робітничо-селянській інспекції тощо.

Селянка Грициніна з Харківської губернії, яка першою виступила в дебатах, говорила про те, який великий вплив мав на неї з'їзд, і закликала жінок, особливо селянок, вступати до Комуністичної партії, бо тільки «комуністи вносять всю душу в роботу»¹⁸⁸.

Робітниця Луганського патронного заводу т. Ярликівка закликала делегаток піднести рівень виробни-

¹⁸⁵ «Известия I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», № 1, стор. 5.

¹⁸⁶ Там же, стор. 3.

¹⁸⁷ «Известия I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», № 2, стор. 4—18.

¹⁸⁸ Там же, стор. 18.

цтва. Вона розповіла про роботу пролетарок Луганського патронного заводу ¹⁸⁹.

У резолюції «Про участь робітниць і селянок в радянському і партійному будівництві» наголошувалося на необхідності діяльної участі трудівниць у роботі профспілок і радянських організацій для мобілізації енергії широких мас на відбудову господарства та забезпечення Червоної Армії продовольством, обмундируванням, спорядженням тощо ¹⁹⁰.

З інтересом прослухали делегатки доповідь наркома земельних справ Д. З. Мануїльського «Комнезами і роль селянок в їх організації і роботі» ¹⁹¹. В цей час на Україні було створено понад 10 тис. комітетів неможливих селян, які об'єднали більше як 750 тис. чоловіків і 250 тис. жінок. Зупинившись коротко на історії комітетів неможливих селян, доповідач від імені Центрального Комітету КП(б)У і Українського Радянського уряду закликав селянок взяти активну участь в роботі комнезамів, мобілізувати всі сили для боротьби проти Врангеля, господарської розрухи, куркульства. А для цього необхідно насамперед зміцнити союз міста і села, робітниць і селянок.

Про завдання, які стояли перед робітницями і селянками в справі допомоги Червоній Армії, розповіла В. Я. Мойрова. Відзначивши активність трудівниць в боротьбі з бандитизмом, участь їх у «Тижнях» допомоги фронту, хворому і пораненому червоноармійцю, сім'ї червоноармійця, доповідачка підкреслила необхідність мобілізації робітниць і селянок на підвищення якості роботи в усіх галузях господарства ¹⁹².

Прослухавши доповідь про продовольчу політику в Радянській Україні і роль робітниць та селянок в громадському і дитячому харчуванні, делегатки констатували, що жінки ще не беруть достатньої участі в цій великій державній роботі. В зв'язку з цим Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок виніс ухвалу про залучення

¹⁸⁹ «Известия I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», № 2, стор. 19—20.

¹⁹⁰ Там же, стор. 56.

¹⁹¹ «Известия I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», № 3, стор. 14.

¹⁹² Там же, стор. 35.

жінок до роботи у продорганах, до організації громадського і дитячого харчування¹⁹³.

У доповіді про соціальне виховання і боротьбу з неписьменністю відзначались перші успіхи Радянської влади в цій галузі. В дитячих будинках України утримувалося 60 тис. дітей. Разом з тим доповідач і виступаючі вказували на ті великі труднощі і перешкоди, що стояли перед Радянською владою в справі соціального виховання і боротьби з неписьменністю. Зокрема, не вистачало дитячих установ, треба було розмістити в дитячих будинках близько 600 тис. дітей, дістати для них продовольство, паливо, одяг тощо. Всі ці труднощі були викликані господарською розрухою та відсутністю кадрів радянських педагогів, але вони мали тимчасовий характер.

З'їзд підкреслив необхідність шляхом позашкільної освіти підняти рівень політичних та наукових знань жінок. Щоб досягти цього, жінки самі повинні взяти участь в організації бібліотек, клубів, хат-читалень, народних будинків, шкіл по ліквідації неписьменності¹⁹⁴.

З увагою прослухали делегатки доповідь про охорону материнства і дитинства, в якій розкривався зміст законів Радянської влади, що охороняли жінку як трудівницю і матір, а також здоров'я дитини¹⁹⁵. Як відзначалося в доповіді, за дев'ять місяців Радянська влада на Україні, незважаючи на надзвичайно складні умови, провела значну роботу по охороні материнства і дитинства. Всі заходи в цьому напрямі зустрічали жвавий відгук серед робітників і селян. В багатьох районах відділи охорони материнства і дитинства очолили робітниці і селянки, які добре організували справу. Але таких ініціативних працівників ще мало. Відзначивши, що охорона материнства і дитинства в робітничо-селянській державі може бути запроваджена в життя лише при умові участі в ній жінок-робітниць і селянок, І Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок закликав жінок докласти всіх зусиль для широкої організації на

¹⁹³ «Известия І Всеукраїнського съезда работниц и крестьянок», № 3, стор. 59.

¹⁹⁴ «Известия І Всеукраїнського съезда работниц и крестьянок», № 4, стор. 62.

¹⁹⁵ Там же, стор. 15.

місцях будинків матері і дитини, молочних кухонь, дитячих садків, ясел і т. д.

Про заходи Радянської влади в справі соціального забезпечення розповіла М. М. Скрипник. Вона підкреслила значення декретів Українського Радянського уряду, спрямованих на подання дійової допомоги сім'ям червоноармійців, інвалідам та старим¹⁹⁶.

Справа соціального забезпечення, як відзначали всі виступаючі, гальмувалася головним чином гострою нестачею продовольства, одягу, взуття. А тому всі завдання, які ставила Радянська влада в галузі соціального забезпечення, повністю могли бути здійснені лише з ліквідацією економічних і політичних труднощів.

Про завдання робітничо-селянської інспекції розповів нарком робітничо-селянської інспекції М. О. Скрипник. Особливу увагу присутніх він звернув на робітничо-селянську інспекцію як апарат, за допомогою якого робітники і селяни навчаться керувати Радянською державою. Доповідач і виступаючі підкреслювали ще недостатню участь жінок в діяльності робітничо-селянської інспекції на місцях.

Охоплені бажанням негайно включитись в роботу, делегатки вже під час роботи з'їзду зголосилися взяти безпосередню участь у контролі за виконанням рішень партії і уряду, спрямованих на мирне соціалістичне будівництво. Враховуючи це, керівництво з'їзду разом з Наркоматом РСІ організувало масове обстеження підприємств і установ Харкова. В ньому взяло участь 700 робітниць і селянок. Організовані у кілька груп, на чолі яких стояли контролери РСІ, делегатки обстежили 49 підприємств і установ міста, серед яких 10 фабрик і заводів, 12 дитячих закладів і будинків матері та дитини, 15 їдалень, 6 хлібопекарень, 1 млин, 5 госпіталів.

Доповідаючи з'їзду про результати проведених обстежень, делегатки відзначили в цілому сприятливе враження від відвідування підприємств та установ. Разом з тим вони викрили багато недоліків: звернули увагу на погане постачання продуктів, білизни, одягу та взуття деяким дитячим установам, на черги дітей в їдальнях,

¹⁹⁶ «Известия I Всеукраинского съезда рабочих и крестьянок», № 4, стор. 21.

незадовільну постановку виховної роботи в дитячих закладах, антисанітарний стан в окремих госпіталях¹⁹⁷.

Делегація харківських жінок запевнила з'їзд, що в найближчий час зазначені недоліки будуть усунені. Свою обіцянку жінки виконали. Про це повідомлялося в газеті «Коммунист» від 16 січня 1921 р.

Революційне піднесення делегаток з'їзду зростало з кожним засіданням. В президію з'їзду було подано багато заяв та записок, в яких жінки висловлювали гарячу вдячність Комуністичній партії і пропонували оголосити з'їзд комуністичним, а також тут же відкрити прийом робітниць і селянок до лав партії¹⁹⁸.

І ось на урочистому засіданні 7 листопада, присвяченому третім роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, член президії з'їзду Г. М. Панкратова під бурхливі оплески всього залу зачитала рішення ЦК КП(б)У, в якому вказувалося: «ЦК КП(б)У... як виняток у зв'язку з виявленням всім з'їздом величезним піднесенням революційної свідомості... вирішив видати всім, хто бажає записатися до Комуністичної партії, посвідчення, що вони є кандидатами в Комуністичну партію, а на місцях по цих посвідченнях вони одержать кандидатські картки»¹⁹⁹.

Тут же на з'їзді 253 делегатки подали заяви про вступ до лав Комуністичної партії, в тому числі: з Донбасу — 53 делегатки, з Чернігівської губернії — 53, Миколаївської — 42, Катеринославської — 42, Харківської — 17, Полтавської — 23, Київської — 11, Кременчуцької — 11, з Волинської — 1²⁰⁰.

Факт вступу до партії представниць з самих глибин народу мав велике політичне значення: по всій республіці роз'їхалося 253 нові комуністки — державні діячі, організатори і керівники трудящих жінок.

І Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок спрямував енергію делегаток на залучення широких мас трудівниць міста і села до радянського будівництва, до

¹⁹⁷ «Известия I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», № 4, стор. 30, 31, 33, 34.

¹⁹⁸ «Коммунист» від 21 листопада 1920 р.

¹⁹⁹ «Известия I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», № 4, стор. 48.

²⁰⁰ Підраховано автором на підставі даних «Известий I Всеукраинского съезда работниц и крестьянок», № 4, стор. 65, 66, 67, 68, 69.

відбудови народного господарства. Неодмінними умовами виконання завдань, накреслених з'їздом, була активна робота жінок в партійних комітетах і Радах, у профспілках і робітничо-селянській інспекції, у продовольчих загонах і комнезамах, в органах охорони здоров'я, в дитячих установах і відділах соцзабезпечення, в організації допомоги червоному фронту, хворим і пораненим червоноармійцям, сім'ям червоноармійців, в боротьбі з бандитизмом і дезертирством.

Поклавши початок організованій і планомірній роботі серед жінок на Україні, з'їзд став бойовим оглядом мільйонної армії трудівниць, яка все більше усвідомлювала, що перемогу соціалістичного ладу не можна забезпечити без її участі в загальнонародній боротьбі за відбудову народного господарства.

Особлива заслуга з'їзду полягає в тому, що він зміцнив союз трудівниць міста й села і відкрив перед ними величні перспективи радянського будівництва.

Закінчення роботи I Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок збіглося з видатною подією в історії українського народу і всієї Радянської держави: в ніч з 6 на 7 листопада, напередодні третьої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, почався штурм Перекопу. Після прориву перекопських укріплень 10 листопада героїчні воїни Червоної Армії протягом тижня очистили Кримський півострів від білогвардійців.

Виступаючи на VIII Всеросійському з'їзді Рад, великий вождь революції В. І. Ленін зазначав: «Одна з найблискучіших сторінок в історії Червоної Армії — е та повна, рішуча і надзвичайно швидка перемога, яка здобута над Врангелем. Таким чином, війна, нав'язана нам білогвардійцями і імперіалістами, була ліквідована»²⁰¹.

Так у жорстоких і кровопролитних боях з іноземними інтервентами та внутрішньою контрреволюцією трудящі відстояли свою Радянську владу і незалежність Батьківщини. Переможне закінчення громадянської війни відкрило перед українським народом можливість переходу до мирного соціалістичного будівництва.

Конкретні заходи по відродженню народного господарства Радянської України, по залученню до цієї спра-

²⁰¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 437.

ви широких мас трудящих розробила V конференція КП(б)У, яка відбулася у Харкові 17—22 листопада 1920 р.²⁰²

У організаційному звіті ЦК КП(б)У, з яким виступив С. В. Косіор, відзначалася значна робота, проведена Центральним жінівідділом при ЦК КП(б)У. Разом з тим в доповіді вказувалось на необхідність розширення діяльності жінівідділів серед найширших мас жінок, особливо серед селянок. «Особливо треба відзначити,— говорив С. В. Косіор, — діяльність нашого відділу по роботі серед жінок. Цей відділ розвинув велику роботу як у місті, так і на селі, хоч потрібно сказати, що робота серед селянок мала порівняно з можливостями нашої загальної роботи на селі. Відділом був скликаний з'їзд робітниць і селянок України, який, поряд з з'їздом комуністів, являє собою явище надзвичайне в історії української революції»²⁰³.

Керуючись рішеннями V конференції КП(б)У, резолюціями I Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, жінівідділи з новою силою взялися за велику роботу по мобілізації широких мас жінок на боротьбу з господарською розрухою, голодом, куркульсько-націоналістичним бандитизмом.

«Комуністична партія,— писала в той час одна з делегаток з'їзду українських трудівниць, — не тільки знайшла засоби близько підійти до душі трудящої жінки і зрозумілою для неї мовою закликати її до участі в загальній справі, не тільки змогла розбудити її дрімаючу свідомість і допомогти організуватися, але й прищепити таку невичерпну віру в свої сили, в перемогу революції, в торжество комунізму, якої ми ще не бачили»²⁰⁴.

Як і всі трудящі Радянської України, робітниці і селянки з радістю зустріли рішення V конференції КП(б)У і I Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок з господарського будівництва. По всій республіці проводились збори, мітинги жінок, присвячені підсумкам роботи конференції та I з'їзду робітниць і селянок.

²⁰² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958, стор. 68.

²⁰³ «Коммунист» від 19 листопада 1920 р.

²⁰⁴ «Коммунист» від 21 листопада 1920 р.

Значну увагу пропаганді їх рішень приділяла партійна преса, яка знайомила широкі маси жінок з першочерговими завданнями народу²⁰⁵.

Робітниці і селянки, вітаючи намічену партією програму побудови соціалістичного суспільства, зобов'язувалися, не шкодуючи сил, працювати на фронті державного, господарського і культурного будівництва.

«Ми, робітниці Катеринослава, — писали в ті дні до газети «Коммунист» катеринославські жінки, — клянемося в тому, що ми підемо назустріч Радянській владі, працюватимемо, не покладаючи рук, в усіх галузях промисловості»²⁰⁶.

На загальних зборах селянок с. Гусавки Чернігівського повіту Чернігівської губернії делегатка з'їзду українських трудівниць зробила доповідь про завдання господарського будівництва. Вона гаряче закликала селянок всіма силами підтримувати робітничо-селянську владу. В резолюції своїх зборів жінки ухвалили ще тісніше згуртуватися і разом з усіма трудящими брати активну участь у відбудові народного господарства²⁰⁷.

На конференції жінок с. Черниші Сіднєвської волості Чернігівської губернії, на якій було присутньо понад 60 селянок, була ухвалена резолюція, в якій жінки зобов'язалися взяти участь в радянському будівництві і вступити в комнезами. Тут же селянки вирішили протягом двох тижнів провести збір подарунків для червоноармійців²⁰⁸.

В зв'язку з піднесенням, що охопило жінок України після з'їзду робітниць і селянок, ЦК КП(б)У надіслав у листопаді 1920 р. циркулярного листа до всіх партійних комітетів та жінівідділів України, в якому зазначалося: «Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок небувало сколихнув трудящі маси жінок України. Звідусіль поступають відомості про надзвичайне піднесення робітниць і селянок... Сам стан речей диктує з настійною необхідністю ще раз звернути увагу нашої організації

²⁰⁵ «Коммунист» від 15 листопада і 28 листопада 1920 р.; «Известия Елисаветградского уездвоенпревкома и уездкома КП(б)У» від 28 листопада 1920 р.; «Красный Донбасс» від 18 грудня 1920 р.; «Знамя Советов» від 22 грудня 1920 р. та ін.

²⁰⁶ «Коммунист» від 16 листопада 1920 р.

²⁰⁷ «Знамя Советов» від 30 грудня 1920 р.

²⁰⁸ «Знамя Советов» від 22 грудня 1920 р.

на роботу серед трудящих жінок, на необхідність охопити стихійний рух робітниць і селянок, спрямувати його і влити в комуністичне русло». Для того, щоб справитися з цим завданням Центральний Комітет вважав необхідним посилити апарат жінівідділів кращими працівниками²⁰⁹.

Партійні комітети на місцях, керуючись вказівками ЦК КП(б)У, провели значну роботу по зміцненню апарату губернських та повітових жінівідділів, активізували діяльність делегаток. Особлива увага приділялася волосним делегатським зборам селянок, оскільки їх діяльність проходила у надзвичайно складних умовах, викликаних тяжкими наслідками трьохрічної громадянської війни і наскоками куркульсько-націоналістичних банд. Намагаючись перешкодити мирному соціалістичному будівництву, останні всіляко гальмували роботу партійних і радянських органів на місцях, внаслідок чого часто порушувався зв'язок місць, особливо сіл, з центральним жінівідділом та губжінівідділами.

У ряді губерній, зокрема у Київській, Волинській, Подільській, жінівідділам доводилося по кілька разів починати свою діяльність спочатку²¹⁰. Але завдяки великій роботі, проведеній партійними організаціями, на кінець 1920 р. на Україні не було майже жодного міста чи навіть невеличкого повітового містечка, де б не велася робота серед робітниць та дружин робітників з метою активізації їх участі в радянському будівництві.

Створивши волосні делегатські збори на селі, жінівідділи згуртували навколо себе значну масу селянок. На Харківщині, наприклад, на травень 1921 р. у волостях було 495 делегаток-селянок²¹¹, з них у Харківському повіті — 152, Лебединському — 132, Сумському — 114, Валківському — 54, Богодухівському — 25 і т. д. Проте в цілому робота жінівідділів серед селянок в цей період тільки починалася і ще далеко не набрала масового характеру. Навіть у такій губернії, як Харківська, де жінівідділи провели значну роботу по залученню до радянського будівництва широких мас робітниць і селянок,

²⁰⁹ «Коммунист» від 17 грудня 1920 р.

²¹⁰ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября, стор. 22.

²¹¹ За 14 месяцев, стор. 21.

не скликались делегатські збори в Охтирському, Куп'янському, Ізюмському, Зміївському повітах. В цілому ж на кінець 1920 р. у повітах Харківщини було скликано 134 делегатські збори²¹².

Значно активізувала діяльність жінівідділів по всій Радянській країні III Всеросійська нарада завідуючих губжінівідділів, скликана ЦК РКП(б) у Москві 1—7 грудня 1920 р. Нарада була досить представницькою. Від усіх губерній і республік Радянської Росії з'їхалося понад 200 делегаток. Серед них були і делегатки жінівідділів України.

Глава Радянського уряду В. І. Ленін надіслав Всеросійській нараді губжінівідділів привітання, в якому вказувалося: «Участь жінок у партійній і радянській роботі набуває гігантського значення саме тепер, коли війна закінчилась, і мирна організаторська робота висунулась — сподіваюся, на довгий час, — на перший план. А в цій роботі жінки повинні відіграти першу роль, і вони, звичайно, відіграють її»²¹³.

Як і перші дві Всеросійські наради губернських організаторів по роботі серед жінок, третя нарада була присвячена розробці форм і методів роботи партії серед жінок. А тимчасом в цій роботі намітилися дві шкідливі тенденції, з якими доводилося боротися: недооцінка участі жінок у будівництві соціалізму і намагання відособлювати діяльність жінівідділів і делегатських зборів від загальнопартійної роботи.

Центральним пунктом порядку денного наради було виробниче питання. Головною була доповідь «Наші господарські завдання і виробнича пропаганда». Навколо цього основного питання групувалася решта, зокрема про участь робітниць у профспілках (довідь С. В. Косіора), про охорону материнства та боротьбу з проституцією (довідь О. М. Коллонтай) та ін.²¹⁴

З великою увагою делегатки наради вислухали звіт про діяльність жінівідділу ЦК РКП(б)²¹⁵. Як одне з ви-

²¹² За 14 місяцев, стор. 22.

²¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 412.

²¹⁴ «Коммунистка», 1920, № 7, стор. 3.

²¹⁵ Отчет о деятельности Отдела ЦК РКП(б) по работе среди женщин (прочитанный тов. Коллонтай на III Всероссийском совещании заведующих губернскими отделами по работе среди женщин). М., 1920, стор. 4.

значних явищ історії жіночого комуністичного руху Радянської республіки в ньому відзначався І Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок.

Великий інтерес і дебати викликало на III Всеросійській нараді завідуючих губжінвідділів організаційне питання. З боку учасниць наради надійшло багато цінних пропозицій про поліпшення роботи делегатських зборів, делегаток-практиканток в радянських відділах, трудівниць-інтелігенток серед селянок тощо. Одним з невідкладних завдань губернських повітових жінвідділів нарада вважала посилення роботи серед селянок ²¹⁶.

Делегатки Радянської України взяли участь в роботі I Всеросійського з'їзду по охороні материнства і дитинства, що проходив у грудні того ж року в Москві ²¹⁷.

Навіть в складній і напруженій обстановці переходу від війни до мирного будівництва Радянський уряд робив все можливе для охорони інтересів жінки-трудівниці і матері. За даними Народного комісаріату освіти РРФСР, з 1 травня по 15 вересня 1920 р. дітям Радянської республіки шкільного і дошкільного віку було виділено 35 млн. аршин бавовняної тканини, 56 тис. пар взуття, 50 тис. пар галош, 150 тис. пар валянок, щомісячно виділялося 2275 пудів мила і 5825 пудів кондитерських виробів ²¹⁸.

3 грудня 1920 р. вагітні жінки, що проживали у містах, починаючи з восьмого місяця вагітності, і всі матері, які мали дітей до одного року, одержували додаткове харчування. Зверх трудового пайка їм видавали 15 фунтів хліба або 12 фунтів борошна, 1 фунт круп, 1 фунт масла, 1 фунт цукру. Після народження дитини мати одержувала щомісяця півфунта мила і 2 фунти гасу ²¹⁹. В умовах надзвичайних економічних труднощів, які переживала країна, це було свідченням величезної турботи партії і уряду про жінку-матір і відчутною допомогою їй.

Щоб залучити жінок до більш активної участі в господарському і політичному житті країни, ВЦВК виніс рішення провести 1—8 грудня 1920 р. по всій Радянській

²¹⁶ «Коммунистка», 1920, № 7, стор. 6, 31—34.

²¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 1, од. зб. 327, 1920, арк. 95.

²¹⁸ «Беднота» від 8 жовтня 1920 р.

²¹⁹ Советская власть и раскрепощение женщины, стор. 31.

країні «Тиждень захисту дітей». Загальне керівництво по його організації покладалося на Центральну комісію по проведенню «Тижня захисту дітей», до якої увійшли представники Наркомпросу, Наркомздраву, Наркомпроду, Уповнаркомпраці, жінвідділу ЦК КП(б)У, ЦК комсомолу.

ЦК КП(б)У і Центральний жінвідділ для кращої організації «Тижня» надіслали всім губкомам і жінвідділам України циркулярного листа, в якому вказували, що необхідно зробити місцевим жінвідділам для найбільш ефективного проведення кампанії. Жінвідділи повинні були надіслати в усі секції комісії по проведенню «Тижня» своїх представників, послати робітниць з інструкторами наросвіти або Ради захисту дітей по волостях і селах для збору пожертвуваль, організовувати суботники і педільники для прибирання дитячих закладів, пошиття дитячої білизни і речей, заготівлі іграшок і т. д. ²²⁰

Робітниці і селянки всієї республіки взяли участь у проведенні «Тижня захисту дітей». Зокрема, на Харківщині активну участь в проведенні тижня брало 1579 робітниць. Були організовані трійки для збору речей та подарунків для дітей ²²¹.

Жінвідділ Іванівського району Харкова провів делегатські збори, на яких жінки ухвалили вважати себе мобілізованими протягом всього тижня. Делегатки вирішили організувати кілька артілей для пошиття одягу та білизни для дітей. Було пошито 1000 пар білизни, 200 наволочок, 60 костюмчиків. В Петинському районі жінвідділ для участі в «Тижні захисту дітей» виділив 10 делегаток. В «Будинках дитини червоноармійця» працювало 5 делегаток. Жінвідділ цього ж району надіслав 12 робітниць-інспекторів для обслідування дитячих будинків та садків. Для збору подарунків та речей для дітей було організовано 15 трійок ²²².

Багато в цій кампанії попрацювали жінки-залізничниці Харкова, роботою яких керувало бюро робітниць Харківського залізничного вузла. Під час «Тижня» залізничниці проводили масові обстеження дитячих закла-

²²⁰ «Коммунист» від 3 грудня 1920 р.

²²¹ За 14 місяців, стор. 7.

²²² «Пролетарій» від 17 грудня 1920 р.

дів і тих радянських органів, на які було покладено обов'язки нагляду за дитячими садками, яслами, евакоприймниками. Як правило, ці обстеження завершувались суботниками. Жінки білили приміщення, доставляли паливо, прали, шили і латали дитячу білизну та одяг. Після одного з таких суботників, згадує член КПРС з 1919 р. Ю. Я. Жукова, робітниці взяли під свій постійний нагляд дитячий евакоприймник, що знаходився на розі вулиць Свердлова і Ярославської. Там було встановлено постійне чергування жінделегаток, які допомагали працівникам евакоприймника: мили дітей, годували, розподіляли по дитячих закладах ²²³. Все це жінки робили добровільно, безкорисливо, щоб внести свою частку у загальнонародну справу.

Не відставали від трудівниць міста і жінки повітів Харківщини. Зокрема, велику увагу цій кампанії приділив Валківський повітовий жінвідділ ²²⁴. Організовано пройшов «Тиждень» у Зміївському повіті ²²⁵.

Активну участь в проведенні «Тижня захисту дітей» взяли робітниці Миколаєва ²²⁶.

Значну допомогу партійним та радянським органам в проведенні «Тижня» подали жінвідділи Чернігівської губернії. Під їх керівництвом жінки м. Корюківки обладали приміщення для дитячого будинку і двох дитячих їдалень. Організувавшись в групи, трудівниці Корюківки провели серед населення збір речей і грошей для потреб дітей ²²⁷.

Значну роботу проводили створені в усіх губерніях Радянської республіки Ради захисту дітей. Вони допомагали закладам охорони материнства і дитинства. В Полтавській губернії добре працювали ці органи в Лубнах, Ромнах і Гадячі. 15 листопада 1920 р. в цій губернії була скликана нарада завідуючих повітовими відділами охорони материнства і дитинства ²²⁸. Такі ж наради були проведені в інших губерніях України.

²²³ Первые коммунистические субботники на Харьковщине, стор. 105.

²²⁴ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 318, 1921, арк. 1.

²²⁵ Там же, арк. 2.

²²⁶ ДАМО, ф. Р-152, оп. 1, од. зб. 5, арк. 110.

²²⁷ «Знамя Советов» від 26 грудня 1920 р.

²²⁸ «Вісті Полтавського губвиконкому...» від 14 листопада 1920 р.

Незважаючи на всі труднощі, викликані військовою інтервенцією і громадянською війною, до кінця грудня 1920 р. в кожній губернії Радянської України було досягнуто значних успіхів у справі охорони здоров'я дітей і матерів. Про кількість закладів охорони материнства і дитинства свідчать дані за 1920 р. Так, в Донецькій губернії їх було 36, у Миколаївській — 10, Кременчуцькій — 10, Катеринославській — 10, Чернігівській — 8, Одеській — 14, Житомирській — 5, Полтавській — 21, Київській — 29, Харківській — 44²²⁹ тощо. Всього на Україні на цей час було 213 закладів охорони дитинства і материнства²³⁰. В 1921 р. по всій республіці сітку закладів охорони материнства і соціального виховання обслуговувало 8200 жінок²³¹. Хоч цифри ці малі і не йдуть ні в яке порівняння з тим, що досягнуто нині у нашій республіці в системі охорони здоров'я матерів і дітей, вони наочно переконують в тому, що Радянська держава з перших днів свого існування взяла під постійний контроль охорону здоров'я жінок та дітей.

Створення Комуністичною партією і Радянським урядом необхідних соціально-побутових умов для участі жінок у суспільно-політичному житті країни сприяло встановленню фактичної рівності жінок з чоловіками, залученню широких мас робітниць і селянок до господарського, державного і культурного будівництва. Особливо зросла активність жінок у відбудовний період, коли, переборюючи труднощі, викликані економічною відсталістю Росії, розрухою народного господарства в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, радянський народ приступив до мирного соціалістичного будівництва.

²²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 323, 1920, арк. 68, 69 зв., 69.

²³⁰ Там же, арк. 69.

²³¹ Дочери Октября, стор. 5.

ВИСНОВКИ

В період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції більшовицька партія здійснювала велику політико-роз'яснювальну роботу серед трудящих жінок. Особливого значення набувала ця діяльність більшовиків в зв'язку з політичною і культурною відсталістю робітниць і селянок, тяжкими умовами їх праці і побуту, зумовленими становищем жінок в експлуататорському класовому суспільстві. Щоб підняти політичну свідомість широких жіночих мас та пробудити їх до активного суспільного життя, більшовицька партія, крім загальних форм і методів, застосовувала в роботі серед жінок і специфічні. Партії більшовиків доводилось вести напружену боротьбу з угодовськими партіями меншовиків та есерів, українськими буржуазними націоналістами, всілякими буржуазними феміністичними організаціями, які намагалися підкорити жіночі маси своєму впливу і відвернути їх від революційної боротьби.

На підступі контрреволюції і угодовців більшовицькі організації відповіли великою агітаційно-пропагандистською та організаційною роботою по згуртуванню жіночих мас в єдиний революційний фронт боротьби робітників і селян за соціалістичну революцію.

Під впливом революційної боротьби і величезної роз'яснювальної роботи більшовицької партії зростала класова свідомість трудящих жінок. Свідченням цього є участь жінок, особливо робітниць, у страйковій боротьбі, у масових робітничих організаціях, у виданні та розповсюдженні більшовицької преси, проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих. До револю-

ційної боротьби має приймає рух солдаток, стихійні виступи яких проти буржуазно-поміщицького порядку більшовицька партія спрямовувала в загальнопролетарське русло.

Незважаючи на низьку політичну свідомість, тяжкі побутові умови життя, коєне уявлення деяких чоловіків про те, що жінки начебто не здатні до громадської діяльності, в результаті величезної виховної роботи, проведеної Комуністичною партією, і селянки почали включатися до революційної боротьби, ставали активною силою в боротьбі з класовим ворогом.

Гідне місце зайняли трудящі жінки у боротьбі за перемогу Великого Жовтня. Пліч-о-пліч з чоловіками воювали вони проти контрреволюційних сил Тимчасового уряду та Центральної ради. Жінки були бійцями червоногвардійських загонів, розвідницями і санітарками, організовували постачання зброї на передові позиції, харчування, медичну допомогу тощо. Їх роль у Жовтневій революції високо оцінив В. І. Ленін, який відзначав, що «пролетарки тримались під час революції чудово. Без них ми не перемогли б. Або навряд чи перемогли б. Ось моя думка. Яку хоробрість вони проявили, які хоробрі вони і тепер! Так, наші робітничі чудові, вони — класові бійці. Вони заслуговують захоплення і любові»¹.

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції вперше в історії людства в нашій країні були створені всі економічні, соціальні, політичні і юридичні передумови для повного і фактичного визволення жінки. З перших же днів існування Радянська влада не лише проголосила рівноправність жінок, а й перейшла до практичного здійснення програмних вимог Комуністичної партії щодо їх розкріпачення. Жінкам Країни Рад була забезпечена повна рівноправність у політичному житті, відкрито широкі можливості для застосування своїх сил у суспільно корисній праці, у вихованні молодого покоління.

Незабутні сторінки героїзму, мужності і відваги вписали жінки в літопис боротьби трудящих соціалістичної держави проти іноземної воєнної інтервенції і внутрішньої контрреволюції. Вставши на захист завоювань со-

¹ Клара Цеткін. Спогади про Леніна, стор. 41.

ціалістичної революції, жінки були організаторами та бійцями пролетарських загонів, політпрацівниками, лікарями, медичними сестрами, санітарками, розвідницями. Під керівництвом більшовицьких організацій жінки-комуністки і безпартійні активістки вели значну підпільну роботу в тилу ворога. Назавжди збережуться в пам'яті українського народу імена Є. Б. Бош, С. І. Соколовської, Жанни Лябурб, Гелени Гржелякової, Г. Ф. Холперської, Г. Г. Тимофеевої, О. Г. Листопад, сестер А. В., О. В. і Є. В. Єсав, В. М. Лапіної, Р. М. Лучанської, М. О. Левкович, О. М. Коцюбинської, О. Н. Петровської, учасниць оборони Луганська, жінок Першої Кінної та багатьох інших.

Виходячи з ленінської вказівки про те, що справа соціалістичного будівництва може бути успішною лише тоді, коли в ній візьмуть участь мільйони і мільйони жінок, Комуністична партія провела велику роботу для залучення жінок до радянського будівництва. На Україні широка діяльність партійних організацій з метою залучення жінок до соціалістичного будівництва стала можливою лише після розгрому денікінщини та після закінчення громадянської війни. При ЦК КП(б)У та губернських партійних комітетах за прикладом РКП(б) були створені спеціальні органи по роботі серед жінок — жінвідділи та делегатські збори. Ці органи відіграли значну роль у комуністичному вихованні робітниць і селянок та в залученні їх до радянського будівництва.

В ході соціалістичного будівництва Комуністична партія і Радянський уряд неухильно проводили в життя ленінські ідеї рівноправності жінки. Корінні перетворення в економіці СРСР, індустріалізація промисловості і колективізація сільського господарства, успішне здійснення культурної революції забезпечили жінкам широку участь в державному, політичному, господарському і культурному житті країни. Радянські жінки пройшли славетний шлях боротьби і перемог за торжество соціалістичного суспільства. Цифри і факти яскраво свідчать про те, що з нерівноправністю жінки в нашій країні покинено назавжди. Жінки в СРСР становлять 48% всіх зайнятих у суспільному виробництві, в тому числі у промисловості — 45%, сільському господарстві — 43%.

в системі охорони здоров'я — 86%, освіти і науки — 62%.

Серед робітників і службовців Української РСР — 46% жінок. Вони становлять 58% загальної кількості трудівників колгоспів УРСР. 70% учителів і лікарів на Україні — це жінки.

Достойне місце зайняли жінки в усіх галузях науки, шлях до якої був закритий для жінок царської Росії. Нині 37% наукових працівників СРСР — це жінки. Партія і уряд високо оцінили трудові та бойові заслуги жінок — 2879 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, в тому числі 769 трудівницям УРСР. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 77 жінкам СРСР.

Великою увагою і піклуванням оточена в Радянській країні жінка-мати. Тільки в Українській РСР налічується понад 7000 родильних будинків, близько 14 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів. У містах і селах України працює понад 3800 жіночих і дитячих консультацій, близько 1500 молочних кухонь, 1,5 млн. дітей охоплено дитячими яслами і садками.

Здійснилася заповітна мрія великого Леніна про залучення широких мас жінок до управління державою. Досить сказати, що в складі депутатів Верховної Ради СРСР шостого скликання 390 жінок. Це значно перевищує кількість жінок в парламентах всіх капіталістичних країн, разом узятих. До Верховної Ради УРСР український народ обрав 160 жінок.

Ще величніші перспективи для участі жінок у господарському, державному і культурному житті нашої країни відкриваються в період побудови комуністичного суспільства. Програма КПРС намітила шляхи ліквідації залишків нерівного становища жінки в побуті та створення всіх умов для поєднання щасливого материнства з усе більш активною й творчою участю жінок в суспільній праці і громадській діяльності, в заняттях наукою і мистецтвом.

В монографии «Трудящиеся женщины в борьбе за власть Советов на Украине (1917—1920 гг.)» освещается участие трудящихся женщин в подготовке и проведении социалистической революции на Украине, в защите ее завоеваний в годы гражданской войны, прослеживается рост политической сознательности широких масс тружениц, нашедший свое отражение в самоотверженной борьбе за власть Советов, в труде на пользу Советской Родины.

Значительное внимание уделяется освещению деятельности местных большевистских организаций Украины по разоблачению контрреволюционной сущности буржуазного феминистического движения и националистических женских союзов, которые стремились подчинить женские массы своему влиянию и отвлечь их от революционного движения пролетариата.

В процессе революционной борьбы, благодаря большой разъяснительной работе большевистской партии росла классовая сознательность трудящихся женщин. Об этом свидетельствует все более активное участие женщин, особенно работниц, в забастовочном движении, в деятельности большевистских организаций, Советов, профсоюзов, в издании и распространении большевистской литературы, в организации пропагандистской и агитационной работы среди трудящихся масс.

Женщины непосредственно участвовали в социалистической революции и в борьбе с контрреволюцией в годы гражданской войны. При этом необыкновенный героизм и преданность делу большевистской партии проявили такие женщины, как Е. Б. Бош, Л. Н. Мокиевская-Зубок, С. И. Соколовская, Г. Г. Тимофеева, Г. Ф. Хоперская, О. Г. Листопад, О. М. Коцюбинская, и многие другие.

После разгрома белогвардейско-националистической контрреволюции и иностранных интервентов начинается новый этап в деятельности Коммунистической партии среди женщин Украины. С целью активизации работниц и крестьянок при ЦК КП(б)У,

губернских и уездных комитетах партии создаются специальные органы по работе среди женщин — женотделы.

При помощи женотделов и созданных при них делегатских собраний Коммунистическая партия провела большую работу по политическому воспитанию женщин и приобщению их к социалистическому строительству. Свидетельством этого является участие работниц и крестьянок Украины в восстановлении народного хозяйства, в массовых кампаниях по оказанию помощи фронту, в общественно-политической жизни республики.

Участие женщин в хозяйственном, государственном и культурном строительстве было одним из важных условий их раскрепощения, путь к которому открыл Великий Октябрь.

З М І С Т

Вступ	3
I. участь РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК у ПІДГОТОВЦІ І ПРОВЕДЕННІ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	8
Заходи Комуністичної партії по залученню трудящих жінок до масового революційного руху	8
Піднесення політичної активності робітниць і селянок	24
В лавах борців за встановлення влади Рад	43
II. НА ЗАХИСТІ ЗАВОЮВАНЬ ЖОВТНЯ	60
III. ТРУДЯЩІ ЖІНКИ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ (1920 р.)	93
Посилення партійного керівництва роботою серед жінок	93
Участь жінок в господарському, державному і культурному будівництві	109
Зростання громадської і виробничої активності жінок	126
Висновки	142
Резюме (російською мовою)	146

СОДЕРЖАНИЕ

Вступление	3
I. УЧАСТИЕ РАБОТНИЦ И КРЕСТЬЯНОК В ПОДГОТОВКЕ И ПРОВЕДЕНИИ ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ СОЦИАЛИСТИ- ЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ	8
Мероприятия Коммунистической партии по при- влечению трудящихся женщин к массовому рево- люционному движению	8
Подъем политической активности работниц и кре- стьянок	24
В рядах борцов за установление власти Советов	43
II. НА ЗАЩИТЕ ЗАВОЕВАНИЙ ОКТЯБРЯ	60
III. ТРУДЯЩИЕСЯ ЖЕНЩИНЫ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ (1920 г.)	93
Усиление партийного руководства работой среди женщин	93
Участие женщин в хозяйственном, государственном и культурном строительстве	109
Рост общественной и производственной активности женщин	126
Выводы	142
Резюме (на русском языке)	146

Жанна Павловна Тимченко
Трудящиеся женщины в борьбе
за власть Советов на Украине
(1917—1920 гг.)
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
історії Академії наук Української РСР*

Редактори **Е. А. Лейбзон, Т. М. Мельник**
Художній редактор **С. П. Квітка**
Художнє оформлення **О. Г. Ком'яхова**
Технічний редактор **Н. А. Турбанова**
Коректор **Л. Ф. Кир'и**

БФ 01793. Зам. № 149. Вид. № 138. Тираж 2250.
Папір № 2, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 4,75.
Умовн. друк. аркушів 7,98. Обліково-видавн.
аркушів 8,51. Підписано до друку 4. V 1966 р.
Ціна 54 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня Львівського
обласного управління по пресі,
Львів, Стефаника, 11.

ТРИТОМНИК „ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ“

ДО 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ
ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
ВИПУСКАЄ КНИГУ

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ (1918—1920 рр.).
Збірник документів і матеріалів (у трьох томах, чоти-
рьох книгах). 1966. Виходить російською мовою.

Включені до збірки документи і матеріали зберігаються в
Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при
ЦК КП України, Центральному державному архіві Жовтневої ре-
волюції (Москва), Центральному архіві Радянської Армії (Москва),
волюції (Москва), Центральному архіві Морського флоту (Ленінград), у
Центральному архіві Військово-Морського флоту (Ленінград), у
Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціа-
лістичного будівництва (Харків), у обласних державних архівах
Української РСР та їх філіалах.

Вміщені в збірнику документи і матеріали за своїм характе-
ром — найрізноманітніші. Це розпорядження і телеграми В. І. Ле-
ніна, ЦК РКП(б), Раднаркому РРФСР, рішення та матеріали
з'їздів РКП(б), КП України, з'їздів Рад, декрети Радянського уряду
України, протоколи, резолюції й відозви партійних організацій та
Радянських органів, накази, рапорти, оперативні повідомлення й
зведення військового командування тощо. У тритомнику буде
опубліковано також документи, розпорядження й інші матеріали
Центральної ради, німецьких комендантів, гетьманських старост,
командирів військових частин петлюрівської Директорії тощо.
Документи ворожого табору викривають антинародний характер
діяльності українських націоналістів, терористичний режим, вста-
новлений інтервентами та внутрішньою контрреволюцією.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ. (1918—1920 рр.).
Том I, книга перша. Визвольна війна українського наро-
ду проти німецько-австрійських окупантів. Розгром
буржуазно-націоналістичної Директорії (лютий 1918—
квітень 1919 рр.). 1966 р., 55 арк., ціна 2 крб. 25 коп.

У першій книзі I тому вміщено документи і матеріали, що
висвітлюють визвольну війну робітників і селян України проти
німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, крах окупаційного
режиму та розгром буржуазно-націоналістичної Директорії. Висвіт-
лено міжнародну взаємодопомогу всіх народів Радянської
країни, які відстоювали завоювання Великої Жовтневої соціалістич-
ної революції.

Видання розраховане на наукових працівників, викладачів і студентів факультетів суспільних наук, вчителів історії та широкі кола читачів.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ. (1918—1920 рр.). Том I, книга друга. Боротьба робітників і селян за визволення України від антантівських інтервентів і денікінців (листопад 1918 — квітень 1919 р.). 1966. 40 арк., ціна 1 крб. 80 коп.

Документи містять дуже цінні відомості про героїчну боротьбу Червоної Армії, підпільних організацій Комуністичної партії в тилу ворога, радянських партизанських загонів за визволення Чорноморського узбережжя і Донбасу.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ. (1918—1920 рр.). Том II. Боротьба проти денікінщини та петлюрівщини на Україні (травень 1919 — лютий 1920 рр.). 1966. 60 арк. Ціна 2 крб. 55 коп.

Документи дають можливість вивчити героїчну боротьбу трудящих України під керівництвом Комуністичної партії проти контрреволюційного режиму Денікіна та Петлюри.

Серед вміщених є матеріали, що висвітлюють діяльність комендантів і комісарів армій та фронтів, бойові операції, героїзм бійців Радянської Армії.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ. (1918—1920 рр.). Том III. Війна проти білопольських інтервентів на Україні та розгром білогвардійських військ Врангеля (квітень—листопад 1920 р.). 1966. 60 арк. Ціна 2 крб. 55 коп.

Документи та матеріали тому відображають героїчну боротьбу українського народу під керівництвом Комуністичної партії та особисто В. І. Леніна проти білополяків, петлюрівців і Врангеля, проти міжнародного імперіалізму, який спрямував ворожі сили на країну Рад.

Попередні замовлення на книги приймають магазини книготоргів і споживчої кооперації, а також книгарня видавництва «Наукова думка» (Київ-29, вул. Кірова, 4). Замовлені поштою видання після їх виходу книгарня надсилає накладною платою.

Видавництво «Наукова думка»

65400

77636/2 ✓

НАУКОВА
ДУМКА